

ॐ ओ३म् ॐ

निरुक्त-समुच्चयः

आचार्य-वररुचि-प्रणीतः

सम्पादकः—

युधिष्ठिर मीमांसकः

प्रकाशक —

रामलाल कपूर ट्रस्ट

बहालगढ़—१३१०२१

सोनोपत (हरयाणा)

तृतीय संस्करणम् ५००

स० २०४०, सन् १९८३

मूल्य

Rs 3/-

मुद्रक —

शान्तिस्वरूप कपूर

रामलाल कपूर ट्रस्ट प्रेस

बहालगढ़ (सोनोपत-हरयाणा)

सम्पादकीय-निवेदनम्

(प्रथम-संस्करणस्थम्)

अयि सुरभारतीसुधारसास्वादनतत्परा महानुभावा । भवता
पुरस्तान्निरुक्तसमुच्चयनामा ग्रन्थो मुद्रापयित्वा समुपस्थाप्यते ।

अस्मिन् ग्रन्थ आचार्यवररुचिना नैरुक्तप्रक्रियामवलम्ब्य यमखग्रह-
(१०२) परिमिता मन्त्रा व्याख्यायन्ते । अयं ग्रन्थ स्कन्दस्वामिकृतनिरुक्त-
टीकतो बहुत्र शब्दशः सवदति । तद् दृष्ट्वैतदनुमातुं शक्यते यदयं वररुचिर्वा
प्राक्तेन स्यात् स्कन्दस्वामी वा । यदयं प्युभयो पौर्वापर्यनिश्चायाय नास्ति
किञ्चिद् दृढतर प्रमाणम्, तथाप्येकत्र निरुक्तटीकायामुर्वशीपदव्याख्याने—
'अत्र च नित्यपक्षे केचिद् उर्वशी विद्युत्, वायु पुरुरवा इति मन्यन्ते । सा
च उरु अन्तरिक्षमश्नुते प्रभया' इति [निरु० टी० भा० ३ पृ० ३४३]
स्कन्दस्वामिग्रन्थदर्शनादनुमातुं शक्यते यदयमत्र 'केचिद्' इतिपदेन वररु-
चिमेव स्मरतीति । एव हि तदग्रन्थ—'नैरुक्तपक्षे तु—पुरुरवा मध्यमस्यानो
वाय्वादीनामेकतम, पुरु रीतीति पुरुरवा । उर्वशी विद्युत्, उरु विस्तीर्ण-
मन्तरिक्षमश्नुते दीव्यत इत्युर्वशी' इति [निरु० समु० पृ० ७१] ।

स्कन्दस्वामिनश्च कालो विक्रमस्य सप्तमशताब्दचादृचरमो भाग
इत्येतिह्यविद प्रतिजानते [द्र०—वैदिक वाङ्मय का इति० भा० १ ख०
२ पृ० १—२४] । अतस्तस्मादयं पौर्वकालिक इत्येव वक्तुं शक्यते ।

निरुक्तसमुच्चयकृदाचार्यवररुचिर्नैरुक्तप्रक्रियानुसारं वेदेष्वेतिह्य न
मनुते । तथा ह्युक्तम्—'श्रीपञ्चारिकोऽयं मन्त्रेणाख्यानसमयो नित्यत्व-
विरोधात् । परमार्थेन तु नित्यपक्ष एवेति नैरुक्तानां सिद्धान्तः' इति [निरु०
समु० पृ० ७१] ।

१ अस्मिन् संस्करणे ८१ तमे पृष्ठे वर्तते । स० ।

इतोऽयमस्मिन् संस्करणे ७२ तमे पृष्ठे द्वितीयस्या दिप्यण्या निदर्शित
सर्वतोऽयं शानुगीतनीय । यत्र स्कन्दस्वामिना निरुक्तटीकायां वररुचे पाठ 'केचित्'
पदेनोद्धृत, 'एके' पदेन च निदिष्ट पाठ 'अपरे' पदेन निदर्शित । एतेनापि वररुचि
स्कन्दस्वामिनं पूर्वभाषी इति विनायते ।

२ अस्मिन् संस्करणे ८१ तमे पृष्ठे वर्तते । स० ।

इममेव सिद्धान्त स्कन्दस्वाभ्युप्यातिष्ठते । तथा हि—“एवमाख्यान-
स्वरूपाणा मन्त्राणा यजमाने नित्येषु च पदार्थेषु योजना कर्तव्या । एष
शास्त्रे सिद्धान्तः । तथा च वक्ष्यति—‘तत् को वृत्तः ? मेघ इति नैखता’
[निरु० २।१६] इत्यादि । ‘मध्येमे च माध्यमिका च वाचमिति नैखता’
[निरु० १२।१२] । ‘रात्रिरादित्यस्योदयेऽन्तर्धीयते’ इति [निरु० १२।११] ।
श्रौपचारिको मन्त्रेऽप्याख्यानसमय परमार्थेन तु नित्यपक्ष इति सिद्धम्” इति
[निरु० टी० भा० २ पृ० ७८] ।

एवमत्र वेदेष्वितिहासविषये वेदार्थप्रश्रियाया दैवते पदपाठादिषु
चास्ति बहु वक्तव्यम् । तत्सर्वं यथावसर शीघ्रमेव सविस्तरमालोचनापुर-
सर च पृथग् भूमिकाया प्रकाशयिष्यते ।

यद्यपि यादृगस्य ग्रन्थस्य गौरवमस्ति न तादृक् शोभन मुद्रणमभूत्,
तथाप्यप्रकाशनात् प्रकाशन वरमिति मत्वा यथा वयंचिन्मुद्रण व्यधायि ।

ग्रन्थोऽयमस्माभिः श्रीमता माननीयाना तत्रभवता पण्डितभगवद्भूत-
महादयानामनुग्रहेण प्रापि । ग्रन्थस्य हस्तलेखाऽयमत्यन्तमेवाशुद्धिपरिपूर्णं
स्थान स्यात् नृपटिनश्चास्ति । तस्य बहुयत्नेन मशायन कृतेऽप्यद्यावधिरन्दि-
ह्यमाना बहव पाठास्तथैव मुद्रापिता । एव कृतेऽपि मुद्रणस्यात्यन्तं त्वरया
विधानात् मम धमपत्न्यादचास्वस्थताकारणान्मुद्रण बहुभागुद्वय गजाता ।
तदर्थं कृताञ्जलिर्हृ क्षमा याच ।

ग्रन्थस्य प्रकाशन ‘टाक्टर इत्युपाधिधारिणा पञ्चनदविश्वविद्यालये
संस्कृतविभागाध्यक्षाणा श्रीमता विद्वद्वर्याणा तदयमन्वयममहादयाना
प्रेरणयैवाभूदिति कृत्वा तस्य एवाऽयं सादर नमस्करः । इत्यलम् ॥

विदुषा यशवद

गुभिष्टिमे मीमामयः

विरजानन्दाश्रम, चारुदरी रोड,
पा० गाहदग मिग—(गाहोरे)

— ० —

१. यत्र ८७७ ‘टाक्टर इत्युपाधिधारिणा पञ्चनदविश्वविद्यालये संस्कृतविभागा-
ध्यक्षाणा तत्रभवता पण्डितभगवद्भूतमहादयाना मशायन कृतेऽप्यद्यावधिरन्दि-
ह्यमाना बहव पाठास्तथैव मुद्रापिता । एव कृतेऽपि मुद्रणस्यात्यन्तं त्वरया
विधानात् मम धमपत्न्यादचास्वस्थताकारणान्मुद्रण बहुभागुद्वय गजाता ।
तदर्थं कृताञ्जलिर्हृ क्षमा याच । इत्यलम् ॥

द्वितीयावृत्तेर्भूमिका

यदा मयाऽयं ग्रन्थो लवपुरस्थपञ्चनदविश्वविद्यालयस्य 'ओरियण्टल-मेगजीन' नाम्न्या त्रैमासिकपत्रिकाया मुद्रापितः, तस्मिन्नेव वत्सरे कीर्ति-मात्रशेषस्तत्र भवद्भिः 'डाक्टर' कुञ्जनराजमहोदयरपि प्राकाश्यं नीतः । अस्य शतपरिमिताः प्रतयो ग्रन्थरूपेणापि मया पृथङ्मुद्रापिताः । कतिपय-वर्षानन्तरं निरुक्तसमुच्चयस्य एते द्वे अपि संस्करणे दुर्लभता गते । अस्य पुनः प्रकाशनस्य चिरकालान्मदीयेच्छाऽऽसीत् पुनरपि द्रव्याभावात् शीघ्रं प्रकाशयितुं समर्थो नाभूवम् ।

यद्यप्येतत्संस्करणं प्रथमसंस्करणमेवोपजीवति, तथापि पाठादिसशोधने टिप्पण्यादिपरिवर्धने च कश्चिन्नूतनोऽपीह प्रयासो विहितः । तेन संस्करण-मिदं पूर्वापेक्षयाऽधिकं शुद्धं परिकृतं चाजनि ।

वररुचिः कालः

यद्यपि प्रथमसंस्करण एतावदेव विज्ञापितमासीद् यदयं निरुक्त-समुच्चयकारः स्कन्दस्वामिनः प्राक्कालिकः । परन्तु यथा-यथा नूतनं शोधकार्यं प्रवर्तते तथेदं निश्चितमेव यदयं वररुचिः संवत्प्रवर्त्तकस्य विक्रमादित्यस्य समकालिकः । स्कन्दस्वामिनः शिष्येण हरिस्वामिना शतपथब्राह्मणस्य प्रथमकाण्डस्य व्याख्यान्ते ग्रन्थनिर्माणकाल एव निदर्शितः—

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य रूपतेः ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथी श्रुतिम् ॥

यदाब्दानां कलेर्जग्मुः सप्तत्रिंशच्छतानि वै ।

चत्वारिंशत् समाश्चान्ये तदा भाष्यमिदं कृतम् ॥

अत्र 'सप्तत्रिंशच्छतानि' इत्यत्र विप्रवदन्ते ऐतिहासिकाः । प्रायेण सर्वे पाश्चात्यमतानुयायिनो विद्वांसः 'सप्तत्रिंशच्छतानीत्येकं पद मत्वा ३७४० तमे, कलिवत्सरे अर्थात् ६६५ वैक्रमाब्दे भाष्यं रचितमित्याहुः । परन्तु 'पण्डित सदाशिवलक्ष्मीधर कात्रे' नाम्ना विदुषा सप्तेति पदमसमस्तं स्वीकृत्य $३००७ + ४० = ३०४७$ कलिवत्सरेऽर्थात् वैक्रमाब्दप्रवर्त्तनाद् वर्षद्वयपूर्वं हरि-स्वामिना भाष्यमिदं विरचितम् इति मतमुपन्यस्तम् । ३७४० कलिवत्सरे) (६६५ वैक्रमाब्दे) अवन्त्या विप्रमनामा कश्चिदपि राजा नासीदिति सर्व-सम्मतम् । तथा सति कात्रेमहोदयस्य व्याख्यानमेव युक्ततरमिति वयं पश्यामः ।

इदानीमेवैक शिलालेख उज्जयनीत समुपलब्ध । येन हरिस्वामिनो
वत्सरप्रवक्तव्यस्य विक्रमादित्यस्य च समकालिकत्वं स्पष्टं प्रमाणीभवति ।
शिलालेखोऽयमप्रामाणिक इति पुरातत्त्वविदः सगिरन्ते ।

वररुचैरन्यः समुच्चयनामा ग्रन्थः

विक्रमसम्येन वररुचिना वहवो ग्रन्था निबद्धा । तत्रैको बालोद्वीपत
समुपलब्धः सारसमुच्चयनामा ग्रन्थो विद्वद्वर्येण रघुवीराचार्येण द्वित्रवर्षपूर्वं
प्रकाशितः । अस्मिन् ग्रन्थे महाभारतस्थानाम् अत्यन्तमुपयोगिना वचनानां
संग्रहो विद्यते । समुच्चयनामानो द्वावपि ग्रन्थावेकस्यैवाचार्यस्य इत्यत्र न
कश्चिदपि विवादोऽस्ति । मन्ये, स्कन्दस्वामिमहेश्वराभ्यां विरचितायां
निरुक्तटीकायां पूर्ववृत्तिरनुच्चयनाभ्यां समुच्चयपदनिर्देशे विशेषेण
केनचित् कारणेन भवितव्यम् । वररुचिमहेश्वरयोः समकालिकत्वे सति
गुरुशिष्यभावः संभावयितुं शक्यते ।

वैदिकस्वरविषये स्खलनम्

वैदिकस्वरविषये आचार्यवररुचेर्वहुत्र स्खलनमुपलभ्यते । तथाहि—

१—तत्त्वा यामीति मन्त्रव्याख्यानं तत् त्वा इति द्वयोः पदयोः तन्-
घातो क्त्वाप्रत्यये व्याख्यानं क्रियमाणं प्रत्ययस्वरेण यदन्तोदात्तत्वं प्रसज्यते
तस्य वररुचिना सर्ववैद्योपेक्षा कृता । अत्र विषयेऽस्मिन् न व सस्करणे अष्टा-
त्रिंशत्तमे पृष्ठे अष्टमी टिप्पणी द्रष्टव्या ।

इममेव स्वरदोषमभिज्ञाय स्कन्दस्वामिना निरुक्तटीकायां (२।१
भाग, २, पृ० ११) तत्त्वा यामि इत्येतं लीङ्गमुदाहरणमित्युक्तम् ।

२—तच्चक्षुर्देवहितम् इति मन्त्रव्याख्यानं पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरस्य देवहित-
पदस्य देवानां दानादिगुणपुक्तानामग्न्यादीनां हितम् इति व्याख्यानं कृतम्
(द्र० पृष्ठ ३७) । पठोसमासः तु समासस्य (६।१।२२३) इति लक्षणान्तादात्तन
भाव्यम् । तस्मादुपरितः देवैर्वा निहितम् इति व्याख्यानमेव युक्ततरम् ।

३—एता अस्या इत्यस्य व्याख्याने प्राति सत्वनम् इत्युदात्तवताद्वयो
पदयोः प्रतिसत्वनस्य भावः प्रातिसत्वनम् इत्येव व्याख्यानमुपलभ्यते
(द्र० पृ० ८८) । एव व्याख्याने प्रातिमत्वनमव पदं स्यात् न च द्विरुदात्त-
त्वस्य वक्ष्यमपि सम्भवति ।

१ इत्यत्र — 'हि दुस्तरा' गान्धाहिक देहनी, १८ अगस्त ६४, विजयादशमी
म. म. में डा० ए. ग. शिवाजी का नव ।

वैदिकप्रक्रियायां स्खलनम्

आचार्यवररुचेन केवलं स्वरविषय एव स्खलनमुलभ्यते; अपितु वैदिक प्रक्रियायामपि यत्र तत्र स्खलन दृष्टिपथमायाति । तथाहि—

(१) शन्नो देवीति मन्त्रव्याख्याने वररुचिराह— देवीः प्रथमाबहुवचनस्य स्थाने द्वितीयाबहुवचनमेतत् (पृष्ठ ४५) ।

एतच्च चिन्त्यम् । अत्र प्रथमा बहुवचन एव वाच्छन्दसि (अ० ६।१।१०७) सूत्रेण पूर्वसवर्णत्वे सिद्धे किं विभक्तिव्यत्ययेन प्रयोजनम् ?

(२) सुमङ्गलीरियं वधूरिति मन्त्रव्याख्याने वररुचिना—समङ्गलीः छान्दसत्वाद् हल्ङादिलोपाभाव इत्युक्तम् (पृष्ठ २७) ।

एतदपि चिन्त्यमेव । यतो ह्यत्र न केवलमामक (अ० ४।१।३०) इत्यादिना डीप्, अपितु 'छन्सोवनिषी' (अ० ५।२।१०६) इति वार्तिकेन मत्वर्थे 'ई' प्रत्यय । यत्र तु केवलमामक इत्यादिना डीप् भवति, भवति तत्र सोर्लोपः । यथा सा नो अस्तु सुमङ्गली (अथ० २।१६।२) इति ।

(३) सुमङ्गलीरियं वधूरित्यस्मिन्नेव मन्त्रव्याख्याने 'दत्वाय क्त्वो यक्' इति यक् प्रत्ययश्छान्दस इत्युक्तम् (पृष्ठ २७)

इदमप्यसाध्वेव । नहि यक् प्रत्ययः, अपितु क्त्वो यगागमः ।

एव सत्यपि क्वचिन्मानुषमुलभप्रमादेऽप्ययं निरुक्तसमुच्चयनामा ग्रन्थोऽत्यन्त महत्त्वयुक्त उपयोगी च वर्तते । दुर्गन्धस्वन्दस्वामिवररुचिविरचितैर्ग्रन्थैरयं सिद्धान्तोऽत्यन्तमेव स्पष्टी भवति यन्नेरुक्ताचार्या वेदेषु अनित्येतिहासं न मन्यन्ते । नैतावदेव, अपितु नैरुक्तैरुदाहृता इतिहासा अपि नानित्येतिहासा अपितु इतिहासाभासाः । इमे चेतिहासाभासा नैरुक्तैर्मन्त्रार्थाभिव्यक्तय एव निर्दिश्यन्ते । तदुक्तं यास्केन—

(१) तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति । निरुक्त २।१६॥

इन्द्रवृत्रयुद्धवर्णा इति शेषः, न तु वास्तविकरूपेण युद्धवर्णाः ।

(२) ऋषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता । निरु० १०।१०।४६॥

(३) यमयम्योरितिहासनिर्दिशिवामृच व्याख्यायमान आह—

यमस्य माता पर्युह्यमाना महतो जाया विवस्वतो ननादा । रात्रि-
रादित्यस्य, आदित्योदयेऽन्तर्धायते । निरुक्त १२।११॥

अत्र इतिहासोपसहारे 'विवस्वतो जाया या यमस्य माता सा रात्रि-
वंतं' इत्युक्तम्, तस्याः सरण्वा विवस्वत प्रद्रवण च आदित्योदये रात्र्या
विनाशोऽभिनेत इति विस्पष्ट भवति ।

एतादृश एव इतिहासो निरुक्तनित्येतिहासपदेन व्यवहियते । नायमि-
तिहासोऽपि तु इतिहासभाषया निबद्धा प्राकृती घटना या सर्वदाऽस्मिन्
ग्रन्थाण्डे सम्पद्यते ।

नैपा निरुक्तनिर्दिष्टानामेवेतिहासाना गति, अपितु सर्वस्मिन्नपि
वैदिके वाङ्मये मन्त्रार्थाभिव्यक्तये यो य इतिहास क्वचिन्निर्दिष्ट स सर्वो-
ऽपि नित्येतिहास एव न तु वास्तविको लौकिक इतिहास ।

अत एवेन्द्रवृत्रयुद्धमधिकृत्य परमब्रह्मिष्ठेन याज्ञवल्क्येनोक्तम्—तस्मा-
दाहुर्नैतवस्ति यद्वासुर याददमन्वाख्यायते त्वदुद्यते इतिहासे त्वत् (शत०
११।१।६।६) । इतोऽत्र स्वलेखस्य प्रामाण्यनिदर्शनाय—'तस्मादेतद् ऋषिणा-
भ्यनक्तम्—न त्व युयुत्से "' इत्युक्त्वा ऋङ्मन्त्रमप्युदाजहार ।

इतिहासनिबन्धनया भाषाशैल्या निर्देशादेव प्राकृता अपि प्रवाहनित्या
घटना इतिहासपदेन व्यवहियन्ते ।

यत्तु यास्केन तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रमुद्भिद्य गायामिश्र भवति (४।६)
इत्युक्तम्, तत्रापि इतिहाससवर्णनया भाषाशैल्या निबद्धो मन्त्र इतिहासपदे-
नाभिप्रेत, एवम् ऋकशब्देन पद्यमाननिबद्धो मन्त्र, गाथाशब्देन स्तुतिवर्णनया
भाषाशैल्या युक्तो मन्त्र । वस्तुतस्तु वैदिकवाङ्मये मन्त्रप्रकरणे ऋक-यजु
साम-ब्राह्मण इतिहास-गाथा-कल्प-नाराशसी-इत्यादिपदैः तत्तदविभिन्नया
भाषाशैल्या निबद्धा मन्त्रा एव गृह्यन्ते, ब्राह्मणप्रकरणे च ब्राह्मणवचनानि
इति वैदिकानां राद्धान्तः । इमं प्राचीन सिद्धान्तमनवबुद्धयश्च पार्श्वात्मा
अस्मद्देशीयाश्च विद्वांसो बहुधाऽन्यथ मतं कल्पयन्ति ।

निरुक्त-श्लोक-वार्तिकस्य समाप्तिः

तत्र भवद्भिः पण्डितप्रवरैः 'डाक्टर' कुञ्जन् राजमहोदयेऽहो कालात्
पूर्वं निरुक्तवार्तिकनाम्नो ग्रन्थस्यैको हस्तलेखः समुपलब्ध आसीत् । तस्यो-
ल्लेखस्तैस्तदानीमेव स्वमिश्रेण पण्डितभगवद्भूतमहोदयेभ्यः प्रहिते स्वकीये
पत्रे कृतोऽभूत् । विविधकार्यव्यासङ्गात् तं विद्वद्भ्यः स्वजीवनकाले न प्राकार्षत् ।
सम्प्रत्येते महाभागा अपि यशोमात्रशेषता गता । निरुक्तवार्तिकस्य स हस्तलेखः
कुत्र कस्य चाधिकारे वर्तत इत्यस्यापि ज्ञान नासीत् । निरुक्तसमुच्चयस्यैतत्-

सस्करणमुद्रणकाल एव मम मनसि विचार समुदपद्यत यन्निरुक्तवार्तिक-
ग्रन्थस्योपलब्ध्ये कश्चित् प्रयत्नो विधाय । देवात् तत् किञ्चित्कालपूर्वमेव
मद्रासविश्वविद्यालयस्य सस्कृतविभागस्याध्यक्षैर्विद्वद्भ्यै श्रीपण्डित वे०
राघवमहानुभावे सह काशिकावर्त्तोहिन्दीभाषानुवादमधिकृत्य कश्चित् पत्र-
व्यवहार समजनि । पत्राचारेण तत्रभवता राघवमहोदयानाम् उदारचेतस्त्व
विज्ञाय निरुक्तवार्तिकग्रन्थविषये एत एव महानुभावा मया पृष्ठा, यदय
ग्रन्थ इदानीं कुन कस्य च सविधे वर्तत इति । मम पत्रस्योत्तररूप निरुक्त-
वार्तिकमधिकृत्य यत्प्रथम पत्र तत्र भवता समुपलब्धम्, तदित्यम्—

यूनिवर्सिटी बिल्डिंग'

मद्रास ५

१५।१२।६४

श्रीमन्तो मित्रवरा

प्राप्तो भवदीय लेख ।

कीर्तिशेषाणा' श्रीकुञ्जराजमहाभागाना पुस्तकसंग्रहे निरुक्तवार्तिक-
कस्य मातृका अथवा प्रतिलिपिरेका वर्तते । तत्र किमपि तं प्रस्तुत सशोधन-
कार्यम्, किन्तु न अनुस्यूततया कृतं वा, पूरितं वा ।

अस्मिन् विषये कीदृशी भवतामपेक्षा वर्तते इति ज्ञात्वा उपरिक्तं
शक्यते ।

.. ...

इत्थ मित्र

वे० राघव

एतत्पत्रस्योपलब्धनन्तर निरुक्तवार्तिकस्य प्रतिलिपि कथंचिदपि
मया प्राप्तुं शक्यते न वा, प्रतिलिपि प्राप्तुं शक्यते चेत् तस्या संपूर्णो द्ययो
मया प्रदास्यते इत्यभिप्राययुतमपर पत्र तत्र भवद्भ्यो राघवमहोदयेभ्यो
लिखित । तस्योत्तरमित्य तमंहाभागे प्रदत्तम्--

यूनिवर्सिटी आफ मद्रास'

१६।१।६५

सुहृद

ययानिवेदित प्राक् तथा निरुक्तवार्तिकस्य मातृका कीर्तिशेषाणां

कुञ्जनराजानां भागिनेयस्य हस्ते वर्तते । सा काकितपत्रेषु केरललिप्यां वर्तते । यदि इष्यते, इत देवनागरी प्रतिलिपिः अत्रत्येन लेखकेन सम्पाद्य प्रेषयितुं शक्यते ।

अत्र ५००० श्लोका वर्तन्ते । ग्रन्थोऽयं गार्ग्यनीलकण्ठेन याजुषेण केरले कोण्डयूर् ग्रामवासिना गृहीततुरीयाश्रमेण पद्मेति संन्यासिनामभूता कृत । मातृकेयं कियत् पर्यन्तं वर्तते इति अद्य परिशील्यते । द्वित्रविनः विषय एव निवेदयिष्यते ।

इत्थ मित्रं

वे० राघव

एव पत्राचारेणैवायमल्पन्त दुर्लभो ग्रन्थो मया तत्र भवता मित्रमणीना वे० राघवमहोदयाना परमया कृपया प्रयत्नेन च समुपलब्ध ।

निरुक्तश्लोकवार्तिकस्य सामान्यपरिचयः

प्रथमपरिचय—निरुक्तवृत्तिकारेण भगवद्गुणैर्निरुक्तवार्तिकस्य चत्वार श्लोकाः स्ववृत्ताबुद्धता । तेषु द्वौ बृहद्देवताग्रन्थेन संबद्धे, अन्यौ द्वौ तत्र नोपलभ्यते । दुर्गवृत्तिसम्पादकेन काशिनाथ राजवाडे महानुभावेन तद्ग्रन्थस्य टिप्पण्यमेकत्र लिखितम्—

अथ श्लोको बृहद्देवतायां नोपलभ्यते । बृहद्देवताकारान्गान्यो वार्तिककार । भाग १, पृ० २२१।

एतन्मतस्य तत्रभवद्भिः पण्डितप्रवरैर्भगवद्भूतमहोदये 'वैदिकवाङ्मय का इतिहास' ग्रन्थस्य 'वेदो के भाष्यकार' नाम्नि भागे (वि० स० १६८८, सन् १९३१) सोपपत्तिक निराकरण व्यधायि । तत्र च मण्डनमिश्रविरचिताया स्फोटसिद्धेः परमेश्वरविरचिताया गोपालिकाटीकायामुद्धृतानि निरुक्तवार्तिकस्य षट् पद्यान्यपि समुपस्थापितानि । ३० वैदिकवाङ्मय का इतिहास, वेदो के भाष्यकार नामक भाग, पृष्ठ २१५।

तत एव निरुक्तवार्तिकसम्बन्धिनिर्देशमुपलभ्य श्रीविष्णुपदभट्टाचार्य-महोदयेन १९५० तमे क्रैस्ताब्दे (वि० स० २००७) जूनमासस्य 'इण्डियन हिस्टारिकल क्वार्टर्लि' पत्रिकायां (भाग २६, सख्या २, सख्या १५६-१६५) निरुक्तवार्तिकविषयक एको लेख प्रकटीकृत ।

१ तेषु द्वौ स्कन्देनाप्युद्धृतौ । ३० नि० टी० ८।३१।१३।

२ ३० पण्डित भगवद्भूतानि निरुक्तव्याख्या, भूमिका पृष्ठ ३५। पत्रं

महोपाध्यायैस्तत्रभवद्भिः कुञ्जनराजमहोदयैः समुपलब्धोऽयं निरुक्त-
वात्तिकनामा ग्रन्थो दुर्गोद्धृतान्निरुक्तवात्तिकग्रन्थाद्भिन्न एव । यतस्तत्रोद्धृ-
ताना मध्ये एकस्याप्यत्रादर्शनात् ।^१

गोपालिकाटीकायामुद्धृतानि पट्टपद्यानि त्वस्यैव निरुक्तवात्तिकस्य
सन्ति ।

एवं नामसादृश्याद् उभयोर्ग्रन्थयोः श्लोकोपनिबद्धत्वाद् एतद् ग्रन्थो-
पलब्धे पूर्वम् अस्माकमपि भ्रम एवासीद् यद्दुर्गवृत्तौ गोपालिकाटीकाया च
निरुक्तवात्तिकनाम्ना स्मृतानि पद्यानि एकस्यैव कस्यचिद् अतिप्राचीनस्य
निरुक्तवात्तिकग्रन्थस्य सन्ति । परन्तु प्रस्तुतग्रन्थलाभात् स भ्रमो नाशं गतः
एकनामानौ द्वौ पृथग्ग्रन्थौ स्त इति तथ्य च प्रकटीभूतम् ।

तत्र दुर्गाचार्यस्मृतो निरुक्तवात्तिकनामा ग्रन्थोऽत्यन्त प्राचीनः अयं तु
दुर्गस्कन्दाभ्यामौत्तरकालिकः ।

समुपलब्धस्य निरुक्तश्लोक-वार्त्तिकस्य परिचयः

अयं निरुक्तश्लोकवात्तिकनामा ग्रन्थो गार्ग्यकुलोत्पन्नेन कृष्णयाजुषेण
केरलमण्डलान्तर्वर्ति 'कोण्डयूर' नामग्रामनिवासिना कीरशर्मण पुत्रेण नील-
कण्ठेन गृहीतचतुर्थाश्रमेण पद्येति नामभूता विरचितः । तदुक्तं स्वयमेव
ग्रन्थकारेण—

गार्ग्येण नीलकण्ठेन सूनुना कीरशर्मणः ।

नैघण्टुकमिदं काण्डं व्याख्यातमनुपूर्वशः ॥४३६॥

कोण्डयूरिति विरयाते ग्रामे केरलपूजिते ॥४३७॥

अविच्छिन्नयज्ञानां यजुर्वेदविदां कुले ।

कुले महति गर्गाणां नीलकण्ठो व्यजायत ॥४३८॥

कीरशर्मा पिता यस्य यज्वा यज्ञविशारदः ।

नीलकण्ठश्चतुर्वेदे पितृव्यो यस्य धार्मिकः ॥४४०॥

इदमप्यलेखि— उन्हीं दिनों मद्रास विश्वविद्यालय के महोपाध्याय डा० कुञ्जनराज ने
मुझे पत्र लिखा था कि उन्होंने निरुक्तवात्तिक ग्रन्थ का हस्तलेख प्राप्त कर लिया है ।
पर वह ग्रन्थ आज तक छपा नहीं और डा० राज का परलोक गमन हो गया ।^१

१. समुपलब्धोऽयं निरुक्तश्लोकवात्तिक ग्रन्थोऽप्युक्तः । दुर्गोद्धृतं चतुर्ग्रन्थोक्तं
त्रयोऽनुपलब्धमागच्छा । अविशिष्टः प्रथमः, गोऽत्र नोपलभ्यते ।

बहुयाजी चतुर्वेदो रुद्रशर्मा पितामह ।

भारद्वाजी च कौबेरी नीली माता बहुप्रजा ॥४४१॥

रुद्राद्या भ्रातरो यस्य दत्ताद्या जामयस्तथा ।

किञ्चित् साऽप्यीत्य वेदस्य मस्करो समपद्यत ॥४४२॥

पदम इत्यपरा सज्ञा लब्धवान् स गुरो पुन ।

भ्रुत्वा किञ्चित् स शास्त्राणा वेदान्तेषु कृतश्रम. ॥४४३॥

अकरोत् अद्वया युक्तो निरुक्तश्लोकवार्तिकम् ॥४४४॥

ग्रन्थोऽयमतिप्रौढो वर्तते । निरुक्तस्य प्राथमिकास्त्रयोऽध्याया विस्तरेण व्याख्याता । तत्रापि पूर्वं पूर्वमतिविस्तरेण । उत्तरास्त्रयो नैगमकाण्डाध्याया. पूर्वपिक्षया सक्षेपेण ।

अस्य ग्रन्थस्यैकैव मातृका समुपलब्धा सा चेदानीं तत्र भवता बुञ्जन्-
राजमहोदयाना भागिनेयाना तत्र भवता 'वे के राजा' महाभागाना सवाशे
वर्तते । इय मातृका केरललिप्या ताडपत्रे विद्यते । कोशस्यातिप्राचीनत्वाद्
बहुत्र पाठाऽनुदिता सन्ति । द्वित्रस्थलेषु पत्राण्यपि नष्टानि । कोशोऽयं
पठ्याध्याये चतुर्थपादे जवारुपदनिर्वचन एव सन्निष्ठते । अस्मिन् कोशे
ग्राह्य ४६४० श्लोका सन्ति ।^१

ग्रन्थवृत्ता एतावान् एव ग्रन्था लिखित पूर्णता वा प्रापित इत्यत्र न
किञ्चिदपि प्रमाणान्तरमुपनम्यते ।

विशेषन्तु ममग्रस्य ग्रन्थस्य मम्यक् परिशीलनानन्तरमेव वक्तुं शक्यत
इत्युपरमाम् ।

उपसंहार

ग्रह चिरकालात् प्रायेणाऽम्बस्थोऽधंम्बस्थो वाऽस्मि, तथापि स्वकार्यव्य-
सने यथावयचित् प्रतिष्ठानकार्यं निर्वहामि । परन्तु गनदिमम्बरमामेऽमच्छ-
द्वाभाजा पदवाक्यप्रमाणज्ञाना तत्र भवता शुम्भद्वार्याणां भारतनामनन
गीर्वाणवाणीमेवायं सम्मानिताना पण्डितग्रहदत्तजिज्ञासुमहोदयानामवस्मादेव
स्वर्गमनमभूत् तेषां निरीक्षणे सम्पद्यमानाना श्रीरामः तत्रैव पूरनिक्षेप-

१ निरुक्त इति चार्तिनामा प्रकाश्य इति विज्ञापनमहानुभवं
मम्यादि, ऐयम् च वर्षे प्रकाश्य गत । प्राप्तिस्थानम्—रामनाथ बपुर ट्रस्ट,
वर्हान्ग, धानीपुत्र (हरयाणा)

सस्थाया; विविधकर्मणामतिभारोऽपि मय्येव प्राधान्येन पतित । कथमुभय-
कार्यजात सम्पादयिष्यामीति नावबुध्येऽहम् । अस्तु पुरुषार्थसहकारिणा
भाग्यचक्रेण यद्भवितव्यं तदेव भविष्यतीति विश्वसन् उभयकार्यभारं यथा-
शक्तिं बोद्धास्मि ।

निरुक्तसमुच्चयग्रन्थस्यैतत्संस्करणनिष्पादने सौभाग्यवत्या वेदवत्या
ध्याकरणोपाध्यायया पर्याप्त साहाय्यं विहितम् । सौ० वेदवती विगतकवर्पाद्
अस्मिन् प्रतिष्ठाने एव सशोधनकर्मणि साहाय्यं विदधती ममानुपस्थितौ
प्रतिष्ठानस्यकार्यमपि यथाशक्ति संचालयति ।

वाराणसीस्वज्योतिषप्रकाशमुद्रणालयाध्यक्षा श्रीमन्तो बालकृष्ण-
दास्त्रिण सदय अस्मत्प्रतिष्ठानग्रन्थानां मुद्रणकर्मणि साहाय्यं विदधति ।
एते महानुभावाः सर्वदेव स्वकृपया मामनुगृह्णन्ति, तदर्थमेतेषामत्यन्तमनु-
गृहीतोऽस्मि न धन्यवादमात्रेणानृत्य सम्भवताति विरमामि ।

भारतीय-प्राच्यविद्या-प्रतिष्ठान
३१।१४४ अलवर गेट, अजमेर

विदुषा वशवदः—
युधिष्ठिरो मीमांसक

— ०. —

तृतीयावृत्तेर्भूमिका

इदं संस्करणं प्रायेण द्वितीयं संस्करणमेवोपजीवति । केवलमस्मिन्
संस्करणे पूर्वसंस्करणे विद्यमाना केचन अपपाठा इह शोधिता द्वितीय-
संस्करणे प्रथमपरिशिष्टे मुद्रिताष्टिष्यन्ति चेह यथास्थानं निवेशिता ।

रामलाल कपूर ट्रस्ट
वहालगढ़ (सोनीपत-हरयाणा)

विदुषा वशवदः—
युधिष्ठिरो मीमांसक

विषय-सूची

प्रथमः कल्पः	(निर्वचनक्रमप्रदर्शनम्)	१—२७
द्वितीयः कल्पः	(नित्यकर्मविहितमन्त्रव्याख्यानम्)	२८—४६
तृतीयः कल्पः	(दर्शपूर्णमासयोराज्यभाक्प्रभृति- स्विष्टकृत्पर्यन्तानां याज्यानु- वाक्यानां व्याख्यानम्)	५०—६६
चतुर्थः कल्पः	(एकत्रिंशद्विधमन्त्रव्याख्यानम्)	७०—८२
परिशिष्टानि		
उद्धृतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि		८३—८४
व्याख्यातमन्त्रसूची		८५—८६

निरुक्त-समुच्चयः

आचार्य-वररुचि-प्रणीतः

अथ निरुक्तसमुच्चयः

आचार्य-वररुचि-प्रणीतः

अग्निं वायुं तथा सूर्यं लोकानामीश्वरानहम् ।

नमामि नित्यं देवेशान्नैरुक्तसमये स्थितः ॥

अथेदानीं मन्दप्रज्ञावबोधनार्थं मन्त्रविवरण [नियते, तच्च 'न'] निरुक्तमन्तरेण सम्भवति । यत आह—“अथापीदमन्तरेण मन्त्रेणैवमप्रत्ययो न विद्यते” इति । “नानिरुक्तार्थवित् कश्चिन्मन्त्रं निर्वक्तुमर्हति” इति च बृहानुशासनम् ।

निरुक्तप्रक्रियानुरोधेनैव मन्त्रा निर्वक्तव्याः ।—मन्त्रार्थज्ञानस्य च शास्त्रादौ प्रयोजनमुक्तम्—योऽयं स इत् सकल भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञान-

१ तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता । अग्निं पृथिवीस्थान । वायुर्वन्द्रो वान्तरिक्षस्थानम् । सूर्यो द्युस्थान [निरु० ७।५] इति निरुक्तमतानुसारमन्द्ररिक्षस्थान-स्याया देवताया वैकल्पिकत्वं बोध्यते । तत्राय निरुक्तसमुच्चयकारो वायुदेवता-मातिष्ठते । अत एव चतुर्थरूपे “इन्द्र ऋतु न आ भर” [ऋ० ७।३२।२६] इति अश्वीतितममन्त्र-व्याख्याने “देवताविकल्पो वा वायुरिति नैरुक्ता, सूर्य इति याज्ञिका” इत्युक्त्वा “नैरुक्तपक्षेऽपि—इन्द्र दामादिगुण ! इन्द्रो मध्यस्थानो वायुरच्यते” इत्याह । तथा एकोनसप्ततितममन्त्रव्याख्यानमपि द्रष्टव्यम् । अनयैव प्रक्रियया नैरुक्तममम इन्द्रपक्षे वायुमरुदादिपदघटितेषु मन्त्रेषु वाग्व्यादिपदानामिन्द्रपदार्थं वृत्ति-द्रष्टव्या ॥ २ निरु० १।१५॥

३ अनुपलब्धमूलमिदम् । तुलना कार्या—“सर्वा स्त्री मध्यमस्थाना पुमान् वायुश्च सर्वगः । गणाश्च सर्वे मरुत इति बृहानुशासनम् ।” अथ इलोक स्वन्दनिरुक्त-टीकाया [१।१६३], निष्पष्टटीकाया [पृष्ठ ४८६] चोपलभ्यते । दुर्गवृत्तादपि [१।१६३] वदन्ति याठान्तरेणोपसम्यते । निरुक्तवातिकस्येद वचन स्यादिति समा-च्यते ।

४. नात्रादिपदस्य “यस्मात्पूर्वं नास्ति परमस्ति ॥ आदि” [म० भाष्य० १।१।२१] इति प्रधानोच्यो विवक्षित । निरुक्तशास्त्रस्य तादृश आदावदन्तान् ॥

विधूतपाप्मा' इति । शास्त्रान्ते' च—या या देवता निराह तस्यास्तस्यास्ताद्-
भाव्यमनुभवति' इति च ।

वेदपदार्थविवरणे च बाहुश्रुत्यमन्वेष्टव्यम्—बिभेत्यल्पधृताद् वेदो मामयं
प्रचलिष्यति' इति व्यासवचनम् । अग्रहुश्रुतस्यापि कर्तृवचनात् तथार्था-
भिवादादिभिः^५ (?) अद्धधानस्य जन्तोरपि' इति सरस्वतीसूक्तिगुणस्तुत्य-
सुरामुद कुर्वन्ते । अतो यथाशक्ति दिङ्मान प्रदर्श्यन्ते—

ब्रह्मं जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमन्तः सुरुचो वेन आवः ।

स बुध्न्या उपमा अस्य विष्टाः सतश्च योनिमसंतश्च विवः" ॥१॥

सर्वमन्त्रव्याख्याने प्रथममार्पक्येन कर्त्तव्यम् । मत्स्याना जालमापन्ना-
नामेतदार्प वेदयन्ते' इत्यत्र प्रदर्शितम् । नकुलो नाम ऋषिः । आदित्यो
देवता [इति] शौनवर्षिदर्शनम्^६ । यस्य वाक्यं स ऋषिः,^७ या तेनोच्यन्ते सा
देवता" इति । धर्मादिष्टवनेऽस्य विनियोगः^८ । परोक्षमोऽयं विनियोगः ।

१ निर० १।१८॥

२ नात्रान्तपदेन "या या देवता निराह" [निर० १।१२३] इत्यत्रैव निरुक्त-
शास्त्रस्य परिसमाप्तिर्भवतीति भ्रमितव्यम् । पूर्ववदत्रापि नास्तपदेन "यस्मात्पर नास्ति
पूर्वमस्ति सोऽन्त" [म० भाष्य० १।१।२१] इति प्रधानोऽर्थो विवक्षितः । एतेन
चतुर्दशोऽप्यापो (त्रयादशाप्याय एवास्यान्तर्भावमिच्छन्त्येव) निरुक्तगमुच्चयकारणानि
नामीदिति वक्तुं न शक्यतः ॥ ३ निरुक्त १।३।१३॥

४ म० भा० दाक्षिणात्ये पाठे आदि० १।२६४॥ धीत्तरपाठे आदि० १।२६८
तु "मामयं प्रचलिष्यति" इत्येव पाठः ।

५ अष्टोऽयं पाठः ।

६ अनुपपन्नमूत्रमिदम् ।

७ यनु० १।३।३॥ तै० म० ४।२।८॥ तैत्तिरीयगहिताया 'बुध्न्या' इत्यस्य
स्थाने 'बुध्निया' इति पाठः । ८ निर० ६।२७।

८ अत्र वृद्धदेवता—[८।१४, १५] द्यूचन्तु माग्न प्रतरयन्ती वा, ब्रह्म यन्
परम् । तत्रानिरुक्तमूलादावुक्तं मूर्धमर्धंति ॥

१० ऋ० सर्वा० परिमाणा २।४॥

११. ऋ० सर्वा० परिमाणा २।५॥

१२ प्रकथं इति रूपेण । तथाहि ऐतरेयब्राह्मणे [१।१६] प्रवर्धन्तुर्जी विनि-
योगः । आद्य० श्रौत ४।६॥ तैत्तिरीयमहिष्यान्तु "ब्रह्म जज्ञानमिति एवमुपदधाति"
[१।२।७] इत्यादिना चयने एवमभिधाने विनियोगः ।

परोक्षकृतोऽयं मन्त्रः प्रथमपुरुषयोगात् ।

ब्रह्म नामानि सर्वाणि सामान्येनाख्यातजानि हि नैकतसमपत्वात् क्रियायोगमङ्गीकृत्य प्रयोगः । तथा हि तत्र-तत्र नामान्याख्यातजानि [इति] शा [कटायनो] नरुक्तसमयश्च^१ इति । बृह बृह बृद्धौ इति अन्येभ्योऽपि वृश्यन्ते^२—इति मनिन् प्रत्ययान्तस्येतद् रूपम् । सर्वतः परिवृद्धत्वाद् ब्रह्मपदेन आदित्यमण्डलमुच्यते^३ । [भु] वनस्य तदाधाररूपे स्थितिरित्युपनिषत्सु गीयते—मण्डले होद जगत् प्रतिष्ठितम्^४ इति । जज्ञानमिति जायमानमुत्प [द्यमानम्] प्रथममिति मुख्यमुच्यतेऽन्येषां तेजसाम् । तथा च स्मरणम्—

ब्राह्मणो धै मनुष्याणामादित्य [स्तेजसां दि] वि ।

शिरो वा सर्वंगानां धर्माणां सत्यमुत्तमम् ॥^५

इति । पुरस्तात् पूर्वतः । कस्य ? सामर्थ्यात् जगदुत्पत्तेः । अथवा प्रत्यहमुदयास्तमङ्गीकृत्याह पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि, पूर्वमेव वा सर्वप्राणिनामुत्थानात् । वि इत्ययमुपसर्गः 'आव' इत्याख्यातेन संबध्यते । कुत एतत् ? अयंतो ह्यसमर्था नामानन्तर्यमकारणम् इत्यभियुक्तोपदेशात् । न निबन्धा उपसर्गा अर्थान्तराह^६ इति निरुक्त^७ आप्यकारवचनाच्च । सीमत सीमशब्द सर्वादिषु^८ पठ्यते । विभक्तिव्यत्ययेन सप्तम्येकवचनं द्रष्टव्यम् । कुतः एतत् लभ्यते ? सुषा सुष आदेशा भवन्ति^९ इति वैयाकरणात् [नियमात्] यथार्थं

१. 'तत्र परोक्षकृता सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्भुज्यन्त प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य' [निरु० ७।१] इति यास्कवचनमत्रानुसंधेयम् ॥

२ निरुक्त १।१२॥ ३ अ० ३।२।७५॥

४ तुलना—उत० ७।४।१।१५॥ ५ अनुपनब्धमूलमिदम् ॥

६ मनुस्मृतावष्टमाध्याये द्विषातीतिमादुत्तरं प्रक्षिप्तरूपणोपलभ्यते ॥

७ इदं व्यायामाद्ये [१।२।६] उपलभ्यते ॥ ८ निरु० १।३॥

९. निरुक्तशब्देन नियष्टरुच्यते । घटि निणये घातु वाशकृत्स्नीये घातुपाठे । 'नियष्ट' निर्णायक इति तदीयब्रह्मटीकायां व्याख्यायते । तदेव निरुक्तनियष्टशब्दोपर्यायभूतो । तस्य च नियष्टवपरनाम्नो निरुक्तस्य 'ममाम्नाय' समाम्नात' इत्यारम्भ आप्यम् । अतएव सर्वे प्राचीना नैरुक्ता इयं अन्य निरुक्तभाष्यनाम्ना व्यवहरन्ति ।

१०. सर्वादीनि सर्वनामानि [अ० १।१।२७] इत्यत्र सर्वादिगणे 'मिम' शब्द एव पठ्यते न तु 'सीम' शब्दः । पाठान्तरं वा द्रष्टव्यम् ।

११. महामाद्ये "सुषा च सुषो भवन्तीति वक्तव्यम्" [७।१।३६] इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

विभक्तिं सन् [नमयेत्] इति नैरुक्तात् । सर्वस्मिन्नित्यर्थः, सामर्थ्यात्
 सर्वस्मिन् जगति । अथवा सीमाशब्दः सीमापर्यायः अस्मिन् पक्षे आकारो
 मर्यादायं [म्] आह । मुख्यमासीमतः । सर्वस्य सीमारूपेणावस्थितो लोका-
 लोकपर्वतः । आलोकालोकपर्वतः [त्] इत्यर्थः । सुखः रश्मिः सुख-
 मानत्वात्, सुदीप्तान् रश्मीन् सहस्र-सख्यातान् । वेनः, सुप्तिद्वयप्रहर्षि-
 नराणाम् इति लिङ्गव्यत्ययः, वेनम् । वेनति, कान्तिर्गमः, कान्तिः ।
 वस्य ? सर्वस्य भूतजातस्य । आद्य पूर्ववरण मर्त्यस्तः (?) इति शब्द-
 समेतत् रूपम्, विशब्दस्यात्र सम्प्रत्ययः । व्यवृणोत् विवृतवान्-विस्फुटवान्
 इत्यर्थः । न केवलं रश्मिविसर्गमेवाकरोत् । किन्तिहि ? स लिङ्गव्यत्ययः
 तत् । अथवा मण्डलमध्यस्थः पुरपोऽभिधीयते । स आदित्यः, बुध्याः, बुध्न्म-
 न्तरिक्षम्, यद्वा अस्मिन् धृता आपः इति, तत्र, भवः बुध्याः दिना
 उच्यन्ते । तथा च स्मरणम्—

[ताभ्यां] स शकलाभ्यां तु दिवा भूमि च निर्ममे ।
 मध्ये द्योम दिशश्चाष्टावपां स्थान च शाश्वतम् ॥

इति । उपमाः उप [म] इत्यन्तिकनाम, परितो भूताः । अस्य
 आदित्यस्य सर्वस्य वा जगतः, सर्वस्य भूमिर्पोषितव्यो । विष्टाः विष्टभ्य-
 स्यान्नो । अष्टावपि दिशो विष्टाः करोतीत्यर्थः । सतश्च योनिं विद्यमानस्य
 वस्तुन स्तम्भबुद्भादेः योनिम् । असतश्च अविद्यमानस्य योनिम्, येन-
 निप्रत्ययान्तस्य वर्णव्यापत्त्यादिना योनिशब्दो निरुक्तः । यान्तिमवगम्य
 विव, विवृणान् (?) व्यवृणोन् प्रकाशितवानित्यर्थः । किमिदमुच्यते ?

१. निर० २।१॥

२ इ० निर० १।७॥

३ यद्वा मर्यादापर्यायः इति शब्दः पाठो द्रष्टव्यः ।

४, इ०—रघुव० [१।६८] मा तन्नापहृता तटटीका च

५ इ० अ० १।४३।१८—पुता अस्य हरपदना दत्ता । तै० ग० २।१।५—

गविषा य गह्विय । जे० उ० वा० १।४४।५—गह्वर इति आदित्यस्य रश्मयः ॥

६ महाभाष्य० १।१।८५॥

७ निष० २।६॥

८ निर० १०।४५॥

९ दिना वा अस्य बुध्या । अ० ७।४।१।४५॥

१० मनु० १।१।३॥

११ निष० २।१।६॥

१२ श्रुत्या—निर० २।८॥

१३ 'मवगम्य' इति पाठः श्यान् । यद्वर्णानि वर्णानित्यर्थः ।

यावत् खलु भगवत आदित्यस्य तेजसा न व्याप्रियते भुवनमण्डलं, तावत्
सदसद्भावो न व्यासज्येते, व्यापृते तु घटोऽस्ति नवेति वक्तव्यं भवति ।
अतः सत्त्वमसत्त्वं च व्याञ्जितवानित्यर्थः ॥१॥

५

यावत् सत्त्वं च व्याञ्जितवानित्यर्थः ॥१॥
नवो नवो भवति जायमानोऽहं केतुरूपसामेत्यग्रम् ।
भागं द्वेभ्यां विदधात्प्रायन् प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥२॥

सूर्याया आयम् । चन्द्रमा स्तूयते आदित्यो वा । पापयक्ष्मगृहीत-
नित्योदित्ये चैरो पुरोनुवाचयेवा ॥१॥

नवो नवः नवशब्दः प्रियंवचनः, वीप्सायां द्विवचनम् । प्रत्यहं प्रियतमः
प्रतिपत्प्रभृतिष्वहं तु पूर्वपक्षानूयेषु (१. पूर्वपक्षोदयेषु) जायमानः कुतः ?
प्रतिदिनमेकैकस्य कक्षाया वृद्धेः । अहं केतुः केतयति प्रजायः, प्रजापयिता
कर्ता इत्यर्थः । स निश्चकर इति कालविद्धिरभिधीयते । उपसाम् एकस्या
एव पुनार्थं बहुवचनम्, उपसाम् अप्रम् अत्रादौ पूर्वो ['द'] गमेरग्रशब्दो
निष्कृतः । अग्रमायुर्मनुदयं प्रति एति गच्छत्यपेक्षान्ते । केयम् ? प्रत्यहं

१. अहं १०/८६।११।१।१० नं २।४।१४ तत्र अग्रे 'तिरति' इति पाठान्तरे ।
२. चन्द्रमा... तस्यैषा भवति—नवो नवो भवति [११।६] 'इत्येति निरुक्त-
मनानुमतेषाम् । आस्वसायने [११।८] सीङ्क्षायने [११।३२।६] च श्रौतयूने ह्नाते
[दुरासः, बहुहिरण्यं, अतिमूर्तिः, बहुमुवणश्चैकस्यैव ज्ञानोन्मेषेयान्] अतो चाग्रमासे
चरो विनियोगोऽयं मन्त्रस्य ।

३. आदित्यदेवता द्वितीयः पादं ईशदेवे । निरुं ११।६॥
४. यः पापयक्ष्मगृहीतः स्यात् तस्मा एतमादित्यं च... अभावस्याया निवर्तेत्
...नवो नवो भवति जायमान इति पुरोनुवाचया भवति । तं स २।३।१॥

५. अत्र पूर्वपक्षानन्देन पुनरपक्ष उच्यते, एवमपक्षानन्देन वृत्त्यपक्षः । पूर्व-
ममान्ता एव माता अभूव । अतएव पुनराज्ञेयं अद्ययावत् अभावस्याया, ३० अक्ष-
समेकं सगच्छते । दक्षिणभारते भाग्यरातमप्यमान्ता एव माता भवन्ति ॥

६. निरुक्तः १२।७॥ तथा 'उपसाम् पुनार्थं बहुवचनम्' इति स्कन्दस्वामिनो
निरुक्तीना (११।६) द्रष्टव्या ।

७. अत्र निरुक्तम्—'अद्ययावत् भवति' इति । ६।३॥

क्षीयमाणावयव क्रमेणापरपक्षान्ते सवितर्युपकालसमीपवर्तिः निलय
यातीत्यर्थः । एव पूर्वपक्षापरपक्षान्ते निर्वह [हविषा] निर्वा[प]णेन भागम्
भजनीयमाहारत्वेन, आज्यादि हविरुच्यते । तथा च श्रूयते इतः प्रदान देवा
उपजीवन्ति' इति । तद् देवेभ्यः यागाङ्गभूनेभ्यो विदधाति करोति, प्रायन्
आभिमुख्येन गच्छन्, चक्रवत् प्रजा भ्राम्यमाण इत्यर्थः । [प्र] प्रशब्दस्ति-
रत इत्यत्र सवध्यते । चन्द्रमाः चायन् पश्यन् भूतानि द्रवत्यन्तरिक्ष निर्माता
चोदकस्येति धातुजत्व प्रदर्शितम् । स तिरते प्रतितरे प्रकर्षेण बर्द्धयति
दीर्घ [मायुः] शतसवत्सरलक्ष[ण]मायुर्दृष्टादृष्टसाधनम् । कस्य ?
स्तोतृणा यष्टृणा च ।

अथवा पूर्वापरं चरतः^१ इति पूर्वस्यामृचि सूर्यचन्द्रमसो सह स्तुति-
दर्शनादत्रापि स्तुतिसम्भवात् द्वितीय पाद आदित्यदेवत^२ । अत एवाय-
मादित्ये चरौ विधीयते^३ । अह्ना केतुः पूर्व केतुशब्दो व्याख्यात^४ । स च
दिनकर इति ज्योतिश्चक्रविद्भिन्नरभिधीयते । उपसाम् उपसः अग्रम् आग-
मनम्^५ मयौ न योयामभ्येति पश्यात्^६ इति मन्त्रान्तरदर्शनात् ॥

—१०१—

तद्विष्णोः परुषं पुदं सती पश्यन्नि सूरयं ।

द्विर्वांश्च चक्षुरार्ततम् ॥३॥^७

मेधातिथेरार्षम् । सुस्थप्रदशंनार्यं समाम्नातस्य मण्डलमभिष्टूयने ।
देवताकाण्डे च प्राधान्यस्तुतिभाज^८ । तथा ह्यक्तम्—अथातो वेद्यतम् ।

१ तै० श० ३।२।६॥

२ निवृत्तकारेणेति शेष । चन्द्रमादवाग्न द्रवति, चन्द्रो माना । निवृ० ११।५॥
स्वन्दटीकाप्रानुसन्धेश । निवृत्ते 'द्रवति' इति प्रायिक पाठ ।

३ ऋ० १०।८।१८॥

४ तुलना—निवृ० ११।६॥

५ द्र० पृष्ठ ५, टि० ४ ।

६ 'दशकेतुशब्दो व्याख्यान' इति ह्यम्लेखगणो अष्ट ।

७ अग्नित्रेय मन्त्रव्याख्याने ।

८ स्वन्द स्वामी 'अग्रज्योन्नवचन । अन्न प्रत्युपगामन्न उदेति' इत्याह ।

निवृ० टीका ११।६॥

९ ऋ० १।११।२॥

१० ऋ० १।२२।२०॥ तै० श० १।३।६॥

११ पठयन् इति शेष ।

तद् यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्देवतमित्याचक्षते^१ इति । निरुक्तकाण्डत्रयं श्रूयते—नैघण्टुकम्, नैगमिकम्, देवतमिति । तथा चाहु-
नैरुक्तकाचार्याः^२—

आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा ।

तृतीयं देवतं काण्डं शास्त्रमेतत् त्रिधा स्थितम् ॥^३ इति

[ततः] तच्छब्देन निरुपमं तेजोनिधानं जगद्व्यापारकारणं मण्डल-
मुच्यते । [विष्णोः] विष्णु व्याप्तावित्यस्य, विशतेर्व्यश्नोतेर्वा, तद्रूपाश्र-
याणां धातूनामर्थस्य विद्यमानत्वात् । तथाहि अर्थनिरयः परीक्षेत^४ इति
भाष्यकारो निरवदत् । [विष्णोः] विष्णुरादित्य एव नभसो व्याप्त्या
दीप्त्या [च], न वस्त्वन्तरं निरुक्तदर्शनात्^५ । विष्णोर्भगवत् आदित्य-
[स्य] परमम् उत्कृष्टम्, पदम् पद्यतेः । तथा च श्रूयते—स यश्चायं पुरुषे
यश्चासावादित्ये स एकः^६ । एव तत्रादि [स्य] शब्देनादित्यमण्डलमभि-
धीयते । अतो मन्दिरं मण्डलं सदा सर्वं [दा] एव पश्यन्ति सूरयः पण्डिता-
परिषदज्ञानाः । ननु च सर्वो लोकः पश्यति मण्डलं, न सूरिगण एव ?
सत्यमेतत्, तथापि पश्यदक्षणां न विचेतवन्^७ इति वचनात् निगमनिरुक्त-
व्याकरणादिविद्यारूपेण चक्षुषा यः पश्यति, स एव पश्यतीत्युच्यते । स एव
हि संसारवन्धनान् मुच्यते, नान्य इति । तथा चोक्तम्—सम्यग्दर्शनसम्पन्न
कर्मभिरनं च बध्यते^८ इति । द्विवि- द्युलोके इवशब्दश्चक्षुःशब्दात् परो द्रष्टव्य-
चक्षुरिव, यथा चक्षुः प्रत्यक्षगोचराणां पदार्थानां प्रकाशकम्, एवमन्तरस्थस्य
सर्वस्य हिमवदादेर्वस्तुनः प्रकाश[क]रूपेणावस्थितम् [आ] आभिमुख्येन
तत्तम् पदार्थं प्रति, तनु विस्तारे, विस्तीर्णमवस्थितमित्यर्थः । तथा च
श्रूयते—तस्मात् सर्वं एवं मन्यन्ते मां प्रत्युदगात्^९ [इति,] पुरुषं पुरुषं

१. निरु० ७।१॥

२. निरुक्तशब्द उक्त्यादिषु (गणपाठ ४।२।६०)

पठ्यते, तस्मादृष्टः । निरुक्तशब्दस्यु भौतगिकेऽपि द्रष्टव्यः, प्रदीपना दातारपाय
मेयिनी (रामा० ६।१४।३) इति यथा । इन्द्रकारोऽनीनितममन्धकारदाने 'नाव
पूणिना निरुक्ताचार्येण' इत्यपि पठति ।

३. निरु० इति० वा० १।६।२५७-५८॥ सायनेनगर्बदेमाप्नोपोदाने, पद्गुह-
शिष्येण सर्वानुक्रमणीटीकायां च वचनमिदमुद्दिश्यते ।

४. निरु० २।१॥

५. इ० निरु० १।२।१८, १९॥

६. तं० उ० २।८॥

७. श्रु० १।१६४।१६॥

८. मनु० ६।७५॥

९. तं० ग० ६।५।५॥

प्रत्यादित्यो भवति' इति च । तद् वयमपि वन्दामह इत्यभिप्रायः ॥

। । । —:०— २ । । । ॥

शतपिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रा नश्चका जरसं तनूनाम् ।
पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रोरिपतायुर्गन्तोः ॥४॥

गौतमो विश्वान् देवान् आयुः प्रार्थयते । शतम्, इत्, नु इत्येतौ शब्दौ निपातौ पाद्गूरणी । शरदः शरच्छब्दः सवत्सरपर्यायः, सवत्सरान्, शतः सवत्सरमायुरित्यर्थः । कुत ? उत्तरत्रायुर्ग्रहणात् । अन्ति अतः सातत्यगमनं इत्यस्यैतद् रूपम्, सातत्येन नित्यत्वं लक्ष्यते । नित्यं जरामरणनिर्मुक्त्यन्तं कुरुष्वमिति वाक्यशेषः । कीदृशं तदायुः ? उच्यते यत्रा, न, अचि तनुधमक्षु^१ इति दीर्घत्वम्, यत्र यस्मिन्नायुषि न अस्माकम्, च [का] लिङ्मध्यमपुरुषस्य बहुवचन एतद्रूपं भविष्यदर्थे द्रष्टव्यम्, करिष्यथ यूयमित्यर्थः । जरसं जरां तनूनां तनुशब्दः शरीर-वचनः । एतदुक्तं भवति-जीवन् भद्राणि पश्यति' इति लोकसंवादात् । सर्वसम्पत्साधनभूतमायुः शतसवत्सरलक्षणमाशास्यते । उत्तरोर्ध्वचोस्यैव प्रपञ्चः । अस्मासु जीवत्सु [पुत्रासं] अस्मत्पुत्रा अपि पुत्रवन्तो भविष्यन्ति इत्यर्थः । प्रार्थनीयं हि तत् । यत् आह—

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मस्याप्नोति विष्टपम् ॥^२

इति । तादृशमायुः । [पुत्रासं] छान्दसस्त्वमुगागमः पुत्राश्च यत्र यस्मिन्नायुषि पितरो भवन्ति भविष्यदर्थे सट् भविष्यन्ति । मा इति प्रतिषेधार्थो निपाताः रोरिपत इत्याख्यातनं सवध्यते । न अस्माकं मध्या मध्य-

१ धनुषसन्ध्यमूनमिदम् ॥

२ ऋ० १।८।६॥

३ अष्टा० ६।३।१३३॥

४ धनुषसन्ध्यमूनमिदम् । कश्चिदेव पठयन—न मृतो जयते दात्रन् जीवन् भद्राणि पश्यति । मृतस्य भद्राणि भुवः शरीराय जयं भुवः ॥

५. मनु० ६।१३७॥ म० भा० आदि० ७।४।३८ (कश्चित् पाठः) ।

शब्दात् सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुक्' इत्याकारः । मध्येऽपर्याप्त एव पुरुषार्थ इत्यर्थः । रोरिषत रिपतिर्हि साकर्मा, मा रोरिषत मा वधिष्ट । तद् आयु उक्तलक्षणं गन्तोः दृष्टादृष्टोपकारार्थं कृतार्थात् प्राप्तुमित्यर्थः ॥

—१०:—

अदितिर्द्यौरदितिर्न्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥५॥

अनेन गोतमोऽदितेर्देवमातुर्भूमानमाह । अदितिद्यौः कार्यकारणयो-
रभेदोपचारेण कार्यस्य कारणव्यपदेशः । अदितिप्रभवत्वात् द्यौरदितिरुच्यते ।
तथा अदितिः एव अन्तरिक्षम् । अदितिर्माता निर्माता निर्मात्री वृष्टिदानेन
सर्वस्य जगतः । स पिता सैव पिता पालयित्री । तेनैव कर्मणा सर्वस्य भूत-
जातस्य स पुत्रः सैव सर्वथा(?, दा) पुरु बहु आयते' इति पुत्र इत्युच्यते । किं
च विश्वे देवा अदितिः देवमातृत्वाद् देवा अदितिर्स्त्युच्यन्ते । पञ्चजनाः,
चत्वारो वर्णा निपादः पञ्चमः' इति देवगणधर्मादया' वा, ते चादिति-
प्रभवत्वादेवमुच्यन्ते । किं बहुना अदितिर्जातम् अदितिः कारणमेव यत्
किञ्चित् जगति जातम् । अदितिर्जनित्वम् अदितिः कारणमेव जनिष्य-
माणमुत्पद्यमानमपि । 'सा नः पातु सदा अदितिः' इति वाक्यशेषः ।

नित्यपक्षेण प्रकृतिरुच्यते', तद्विकारः सर्वमिति योज्यम् ॥

—१०:—

यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाश्रम् ।

अग्निष्ट्वं स्विष्टकृद् विद्वान् सर्वं स्विष्टं सुदृढं करोतु स्वाहा ॥६॥

१. माप्ता० ७।१।३६॥ २. ऋ० १।८६।१०॥ ३. तुलना—निर० २।११॥

४. निर० ३।८॥

५. द्र०—गन्धर्वा. पित्रो देवा धमुरा रसाग्रीवेष्वे । निर० ३।८॥

६. तुलना—निगन्धन्दीया ४।२२, २३ वृ० २६३, २६४॥

७. घाप० श्री० ३।१२।१॥ घन 'स्वाहा' पदं न पठ्यते, यागे तु प्रदानार्थोऽनु-
पज्यते । तुलनीयम्—घात० १।४।६।१।२४॥

यज्ञे कर्मणि वर्तमानानामृत्विजामवश्यं प्रस्मरणसंभवात्, प्रस्मरणमूल-
त्वादूनातिरिक्तस्य, तदुपपत्तौ विगुणं कर्म स्यात् । विगुणाच्च कर्मण
फलाभावः । तदुपशमनार्थमेतत् प्रायश्चित्तम् ।

यदस्य यागाख्यस्य कर्मणोऽप्यरीरिचम् अतिरेकं कृतवानहं यद्वा वा
शब्दः समुच्चये वापुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा' इति यथा, यच्च न्यूनम् हीन-
मित्यर्थः । इह प्रकृते कर्मणि अकरमं कृतवानस्मि । अग्निं अङ्गतेर्गत्यर्थस्य
अग्निरागमयिता गमयिता [च] भूतानां, प्राणभूतो रुद्रोऽभिधीयते । [स्त]
स च स्विष्टकृदाख्यः । तथाहि श्रूयते—रुद्रोऽग्निं स्विष्टकृत्' इति । ततः
प्रकृतमूनातिरिक्तं स्विष्टस्य कर्त्ता विद्वान् जानन् सर्वं कर्म स्विष्टं याज्यया
इष्टं दुरिष्टमपि स्विष्टं करोतु इति वाक्यशेषः । सुहुतम् दद्याद्दिनं दुहुं त-
मपि सुहुतं करोतु । स्वाहेति प्रदानार्थो निपातः ॥

— ० —

आ मं द्रव ह्रिबो मा विवेनुः पिशङ्गराते अभि नः सचस्व ।
नहि त्वादिन्द्र वस्यो अन्यदस्त्यमेनांश्चिज्जनितश्चकथं ॥७॥

• • • • • भवस्युर्नाम ऋषिः, तस्यार्थम् । आ आभिमुख्येन प्रद्रव
प्रधावास्मान् प्रति, हे ह्रिब मघवन् । मा वि[वेन वे नति] स्ता-
मर्ष्याद् लम्बनार्थं मा विलम्बिष्ठा । यद्वा कान्तिकर्मा, विगतकामो विग-
तेच्छं सामस्तु[त]श्च प्रतिमातु । यद्वा गतिकर्मा, मा विगम, यावद्
यज्ञः समाप्यते तावत् तिष्ठेत्यर्थः । हे पिशङ्गराते पिशङ्गा रातिर्पस्येति बहु-
व्रीहिः, पिशङ्गवर्णस्य सुवर्णादिरित्यर्थः अभि न सचस्व व्यवहितसम्बन्ध
अभिसेवस्वाम्मान् कर्मान् कर्मात् (?) । वस्मादेवमभिधीयते ? उच्यते—
[नहि] हिशब्दाऽयं यस्मात् त्वत् त्वत् अन्यत् किञ्चिदपि हे इन्द्र वस्य
वसुमतः अस्ति त्वमेवातिशयेन धनवानित्यर्थः । यतश्च अमेनाश्चित्
जनितं जायावतः [चकथं] करोषि । धनवन्त हि स्त्री कामयते । तथा
च लोकवादः—धनमभिजनमापादयति' इति । तच्च धनं त्वत्प्रसादात्
लभ्येतेत्यभिप्रायः ॥

१ तं० १।७।३॥ का० स० ११।१५॥ निर० २।५॥

२ अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

३ ऋ० ५।३।१२॥

४. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

अया तै अग्ने समिधा विधेम प्रति स्तोमं शस्यमानं गृभाय ।
दहाशसो रक्षसः पाह्यस्मान् द्रुहो निदो मित्रमहो अवधात् ॥८॥

वामदेवस्य । निशेष्टी सामिधेनीषु अस्या ऋचो विनियोगः । अया अनया ते पृष्ठी चतुर्थी वा द्वितीयार्थे, द्वितीयैकवचनस्य वा [ते] आदेश छान्दसत्वात् । हे अग्ने समिधा विधेम परिचराम, सोड्ये लिङ् । प्रति इत्युपसर्गो गृभाय इत्यनेन सवध्यते । स्तोमम् इम, सामधेनीनां शस्त्राणां च तुल्यधमत्वात्, [शस्यमानम्] शस्त्रधर्मेण क्रियमाणं गृभाय गृहाण, प्रतिगृह्य च दहाशस अशसितॄन् आत्मन रक्षस राक्षसान्, पाहि रक्ष च अस्मान्, कुत ? द्रुह द्राघ्यु निद निन्दितुश्च सकाशात् हे मित्रमह मित्राणां पूजयित अवधात् गह्याच्च पापात् ॥

— ० —

एना वो अग्नि नमसोर्जो नपातुमा हुवे ।

मित्र चेतिष्ठमरुति स्वं वर विश्वस्यदूतममृतम् ॥९॥

वसिष्ठम्यार्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयो (? , प्रातरनुवाकेऽश्विनो) शस्यते^१ । एना अनेन, च छान्दसत्वात् द्वितीयैकवचनस्य वसादेश त्वा अग्नि नमसा अन्ननामेदम्^२, हविलक्षणनान्नन निमित्तभूतेन तदुपभोक्तव्यमित्येवमयमित्यय । यद्वा स्तोत्र, तेन निमित्तभूतेन । ऊर्जो नपात् ऊर्ण बीजलक्षण रसा वृष्टयादिलक्षण तस्य नपात् पोष अग्नि । कय ? ततो 'होषधिबनस्पतयो जायन्ते, ओषधिबनस्पतिभ्य एष जायते' इति ।

१. ऋ० ४।४।१५॥ तै० स० १।२।१४॥

२ अन्नं य रसोऽग्ने पुरोडागमष्टावपाल निवपेद् निगिताया निवपद् [तै० स० १।२।२] इत्यादिना रसोऽग्नेष्टि समाम्नायत । अस्यामिष्टी इण्ध्व पाज इत्यनुवाक इत्युक्तो विनियुक्त, तस्मिन्नुषोऽप्याग्नि । तामु पञ्चदश सामिधेन्यः । एका पुरोऽनुवाक्या षट् माग्ये विरक्षिते इति साम्येण [तै० स० भा० १।२।१४] तत्रय पञ्चदशी ॥

३ ऋ० ७।१६।१॥

४ मादवनायनथोनमूत्र प्रातरनुवाके शस्यत । अ० ४ स० १३॥

५ निष० २।३॥

६ 'ताभ्य षो इति निरुत्तराट् [८।५] ॥ ७ निरु० ८।५॥

एवमग्निरूजंः पौत्रः । त्वाम् आहुवे आहूयाम् किं लक्षणम् ? प्रियम् देवानां मनुष्याणां च चेतिष्ठम् अतिशयेन चेतनावन्तम् अरतिम् अवतमति पर्याप्तिमति स्वध्वरम् शोभनयज्ञ विश्वस्य सर्वस्य यजमानगणस्य य इष्टोऽधिकृ[त.] तस्य कर्मणि तस्य दूतममृतम् अमरघमणिम् । एतदुक्तं भवति-तमाशा-समृद्धये आह्वये स चाहूतो देवान् प्रति दौत्यं वरिष्यनीत्यभिप्रायः ॥

—:०:—

ममाग्ने वर्चो विह्वेष्वंस्तु वयं त्वेन्धानास्तुन्वं पुषेम ।

महीं नमन्तां प्रदिशश्चतभस्त्वयाव्यक्षेण पृतना जयेम' ॥१०॥

विभवस्यापमं । ससवे वैश्वदेवे शस्त्रे विनियोगः^१ । मम एकवचनं बहु-वचनस्य स्थाने, अस्माकमित्यर्थः । हे अग्ने तव प्रसादाद् वर्चः “ब्राह्मं तेजो वर्चः” इत्युक्तेः, तद् विह्वेषु विविधमाहूयन्ते शक्रादयो देवा यस्मिन् स विहवः ससव उच्यते । तस्मिन्नस्माकमेव सोमयागजनित ब्राह्मं तेजः अस्तु भवतु, अस्य यजमानस्येत्यभिप्रायः । किं च वयं [त्वा] त्वाम् इन्धानां दीपयमाना समिद्धिरन्वह तन्वं तनु शरीरमस्मदीय पुषेम पुष पुष्टौ पुष्येम । त्वत्प्रसादाद् बहुधनमस्माकमस्तु इत्यर्थः । [मह्यम्] बह्वर्थमेकवचनमस्मभ्य नमन्ताम् नम प्रह्वत्वे प्रह्वोभवन्तु प्रदिश प्रकृष्टा दिश चतस्र दिक्शब्देनात्र दिङ्निवासिन उच्यन्ते मञ्चा क्रोशन्ति इति यथा । सर्वेषामपि भूतानामी-द्वरत्वमाशास्यते । किं च त्वया त्वयैव अध्यक्षेण घग्नेसरेण पृतना सेना-प्रतिद्वन्दिभूता जयेम । भगवताग्नेः प्रसादादस्मच्छत्रवोऽप्यपहृतवर्चसो निलीना शेरतामित्यर्थः ।

—:०:—

१. ऋ० १०।१२८।१॥

२. ज्ञानविषये विद्विषाणयोः स्तुत्ययोरहो सन्निपातन मसव इत्याचक्षते इति । शा० श्रौ० १३।५।१॥ घत्र भाष्यम्—क्रियमाणकर्मज्ञानमोचरे देवयजनानन्तर्ये विद्विषाणयोर्यजनमानयोः मुन्ययोरहोयं सन्निपात, एकत्रोपनिपात पदार्थानां तस्यैव इत्याचक्षते यास्मिन् इति । शा० श्रौ० भा० १३।५।१॥

३. विह्वो वैश्वदेवम् । शा० श्रौ० १३।५।७॥ ४. अनुपलब्धमृतमिदम् ॥

५. तुतना—महामाप्य ध० ४।१।४८॥

ऋध्याम् स्तोमं सनुयाम् वाजमा नो मन्त्रं सरयेहोषं यातम् ।

यशो न पक्वं मधु गोष्वन्तरा भूतांशो अश्विनोः काममप्रा ॥११॥

भूताशो नाम वक्ष्यपपुरोऽश्विनावाल १ । प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । कुत एतत् ज्ञायते ? मध्यमपुरुषयागात् । ऋध्याम् ऋधु बृद्धौ ऋद्ध समृद्ध स्वर-सौष्ठवादिना स्तोतम् युष्मद्गुण (?) सम्पूर्णं कुम्भ इति शेषः । न केवलं युष्मत्स्तवमेव कुम्भं [किं तर्हि ?] सनुयाम् सनु दाने ददम् च वाजम् वाज-मित्यन्ननाम २ अन्नं हवि [आ] आकारम्योपयानमित्याख्यातेन सम्बन्धः न अस्माकं मन्त्रं मत्वर्थीयोऽयं ३ प्रत्ययः, ऋगादिभिर्मन्त्रैर्मन्त्रवन्तं याज्यावन्त-मित्यर्थः । सरया प्रथमाद्विवचनस्य सुपा सुलक् इत्याकारः सरया (घी) समानमेकं रथमारुह्येत्यर्थः ४ इह इहति कालं प्रतिनिदिश्यते, एतस्मिन् काले उपयातम् आख्यातोपसंग्योर्मध्य आकारं प्रविशति उपायातमुपगच्छत-मित्यर्थः । आगतयाश्च युवयो यशो न यश इत्यन्तनाम ५ न शब्द उपरिष्ठा-दुपमार्थीयः ६ । पुरोडाशादयन्नमिव पक्वं पक्वसदृशं भाजनयोग्यमि-त्यर्थः । मधु मधुररसम् इष्टतरमित्यर्थः । गोषु सप्तमीवहुवचनं पृष्ठी-वहुवचनस्य स्थाने गवाम् अन्तः अन्तः शब्दा मध्यपर्यायः मध्य ऊघसि वर्त-मानमित्यर्थः । किं तत् ? सामर्थ्यात् पयः [आ] आकारं 'अप्रा' इत्य-नेन सम्बध्यते । भूताशः अश्विनो चन्द्रादित्यरूपयोः कामः प्रकाम (?) नेन सम्बध्यते । भूताशः अश्विनो चन्द्रादित्यरूपयोः कामः प्रकाम (?) अप्रा प्रा पूरणे, आभिमुख्येन पूरयति प्रवर्ग्यायी । एतत् ज्ञात्वा तूणमुपयात-मिति सबन्धः ॥

—०—

अवं ते हेळा वरुण नमोभिरवं युतोभिरीमहे हुविभिः ।

क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि शिश्रयः कृत्यानि ॥१२॥

शुन शेषो यूषे नियुक्तो वरुणमाह—अव इत्ययमुपसर्गः ईमह इत्या-ख्यातेन सम्बध्यते ते तव हेळ ओषनामेदम् १ । तथा ह्याहुर्ग्रहवादिनः—

१ ऋ० १०।१०६।११॥

२ अष्टात्र पाठः ॥

३ निष० २।७॥

४ अत्र कश्चित् पाठश्च्युतिः । यद्वा 'मत्वर्थीयाञ्चप्रत्यय' इति पाठः स्यात् ॥

५ अष्टा० ७।१।३६॥

६ निष० २।३॥ ७ तुलना—निरुक्त १।४॥

८ ऋ० १।२५।१५

९ निष० २।१३॥

प्रत्यक्षहेतुप्रसादा राजान^१ इत्यादि । पूर्वमयागजनितो योऽस्माकमुपरि रोप,
त रोप हे वरुण परित आच्छादित वारिणा तेजसा वा सर्वस्य, नमोभि
स्तुतिभि ईमहे इति 'सिंहावलोकनन्यायेनाख्यातस्यापकर्ष' । अवेमहे अव
इत्ययमपेत्यस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, ईमहे याच्ञाकर्माऽन्यत्र^२, इह तु गत्यर्थ,
अपगमयामेत्यर्थ । अव इत्यस्यापि पूर्ववत्संबन्ध । यज्ञेभि यज्ञं सप्तम्यर्थे
तृतीया यज्ञेषु यागेषु अवभृथेत्यादिषु ईमहे हविर्भि 'एककपालादिभिश्चापग-
मयाम इत्यर्थ । यत एवमत क्षयन् क्षि निवासगत्यो निवसन् स्वस्मिन्
स्थाने गतरोपस्त्रापनित्यर्थ अस्मभ्यम् विभक्तिदोषो मा भूत्^३ [असुर
असु] इति प्राणनाम द्रष्टव्यम्, मत्वर्थीयो रप्रत्यय^४ 'मुष्कर' इति यथा,
प्राणवन् महाबल^५ प्रचेत प्रकृष्टप्रज्ञ, उक्त च भाष्ये—“तत्प्रज्ञस्या (?
त प्रज्ञया) स्तौति”^६ इति । राजन् स्वामिन् सर्वस्य भूतजातस्य एनासि
पापानि वाङ्मन कायजातानि इह जन्मनि पूर्वजन्मनि च [कृत्यानि]
कृतानि शिष्यश्च शिष्ये शिष्यिली कुरु नाशय इत्यभिप्राय पापमूल-
त्वात् सर्वदुःखानामित्यर्थ ॥

— ० —

उद्भुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधम वि मयुम श्रथाय ।

अथो वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम^७ ॥१३॥

शुन शेषस्यार्पम् उद् इत्ययमुपसर्गं श्रयय^८ इत्यनन सव यते । उत्तमन्

१ अनुजनव्यमूलमिदम् ॥

२ निहो गच्छन् कदाचित् पृच्छतोऽपि पश्यति इति 'सिंहावलोकन'नाम ।

तुलना काशिका० ३।३।४६॥ ३ निघ० ३।१६॥

४ वारुणमेवपालम । शा० आ० १८।६॥

५ अत्र कश्चित् पाठस्मृतिरिति प्रतिभाति ॥

६ तुलना—‘अपि वाभ्युरिति प्राणनाम । अस्त शरीरे भवति । तेन तदन्त’
इति निरुत्तम [३।८] ॥ असुराब्दो द्विविधः । आद्युदात्तोऽनुदात्तश्च । आद्युदात्तो
हीनायकः । अतोदात्तो बलवतो वाचकः । अयमेवान्तोदात्तोऽसुराब्दोऽवेस्ताप्रये
अहुर रूपेण परिणतः न तु हीनायकोऽसुराब्दः । वेदे निन्दनीयोऽसुर एवावेस्ताया
परमात्मनवाचकोऽहुर सजात इति यत्र पाश्चात्याना वचनं तत्प्रलापमात्रमेव अजान
विजृम्भित वा । ॥ निरु० ६।१३॥

७ अ० १।२४।१३॥

८ वैदिन दीधत् परिहाय ‘श्रयय’ ।

हे वरुण पाशं रज्जुं अस्मत् अस्मत्त. सिंहावलोकनन्यायेनारयातमनुकृष्ट-
व्यम्, उच्छ्रय उन्मोचय अथ अस्य च तेनैवाख्यातेन सम्बन्धः । अथमम्
पाशं अवश्रयय अथ इत्ययमघो भावे द्रष्टव्यः, अथ एव मोचय । वि पूर्व-
वदेवाऽस्य सम्बन्धः मध्यमं पाशं तत्रैव अथाय विश्रयय । अथ अनन्तरं वयं
पाशवन्धान्मुक्ताः, हे आदित्य अदितेः पुत्र ! व्रते व्रतमिति कर्मनाम^१ कर्मणि
तव त्वत्सम्बन्धिनि व्रतमानाः अनागसः आगः पापमाह आहपूर्वात् गमे.
कित्विष्यम् इति निरुक्तम्^२ । अपापाः सन्तः अदितये अदि[तिरि]ति पृथि-
वीनाम^३ पृथिव्यै स्याम पृथिव्या चिरं जीवेम इत्यभिप्रायः । एवमारयान-
समय इयं मन्त्रस्य योजना ॥

अथवा^४ कश्चिद् यजमानः उत्तमाधममध्यमैः पाशैर्वद्धो राजान वरुण
प्रार्थयते उत्तममुत्कृष्ट घोरं हे वरुण पाशं वन्धनहेतुभूत पापं ब्रह्महत्यादि-
महापातकरूप [अस्मत्] अस्मत्तः उच्छ्रय अवनयेत्यर्थः । अथमम् अपि पाप-
मभोज्यभोजनादिनिमित्तं अपनय मध्यमम् अपि पापमुपपातकादिरूपं
नाशय । अथ अनन्तरं त्वया क्षालितसर्वकल्मषाः सन्तो वयं हे आदित्य दीप्त-
भाव ! व्रते कर्मणि तव त्वद्देवत्ये [ए]व व्रतमाना अनागसः आगः प्रमादः
प्रमादरहिताः अदितये स्याम अक्षीयमाणाय स्याम, अक्षया (? , अक्षयम्)
गमिष्याम इत्यभिप्रायः ॥

—:०:—

सेदग्ने अस्तु सुभगः सदानुर्यस्त्वा नित्येन इविषा य उक्थैः ।
पिप्रीपति स्व आयुपि दुरोणे विश्वेदस्मै सुदिना सासंदिष्टिः^१ ॥१४॥

वामदेवोऽग्निमाह सेत् साहितिकः सुलोपः सः, इ[दि]ति पद-
पूरण । हे अग्ने त्वत्प्रसादाद् अस्तु भवतु सुभग भग इति घननामधेयम्,^२
भजनेभज्यंतेर्व्यज्यते (? , भृज्यते) सर्वायाः (?), सुराब्द पूजायाम्,
शोभनेन दृष्टोपकारेण घनेन घनवान्, सुदानु दाभाभ्यां. नु^३ सुष्टु पात्रेभ्यो

१. निह० २।१३॥

२. निरुक्तं त्वेवं पाठः—आग आहपूर्वाद् गमेः । एन एतेः । कित्विष्यम् । इति
[१।१२४] ॥

३. ऋ० ४।४।७॥

४. निष० २।१०॥

५. प० उपा० ३।२२॥

प्रत्यक्षहेतुप्रसादा राजान ' इत्यादि । पूर्वमयागजनितो योऽस्माकमुपरि रोप ,
त रोप हे वरुण परित आच्छादित वारिणा तेजसा वा सर्वस्य, नमोभि
स्तुतिभि ईमहे इति 'सिंहावलोकनन्यायेनाख्यातस्यापवर्ष । अवेमहे अव
इत्ययमपेत्यस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, ईमहे याच्नाकर्मान्यन^१, इह तु गत्यर्थं,
अपगमयामेत्यर्थं । अव इत्यस्यापि पूर्ववत्सवन्ध । यज्ञेभि यज्ञं सप्तम्यर्थं
तृतीया यज्ञपु यागेषु अवभृथेत्यादिषु ईमहे हविर्भि 'एककपालादिभिश्चापग-
मयाम इत्यर्थं । यत एवमत क्षयन् क्षि निवासगत्यो निवसन् स्वस्मिन्
स्थाने गतरोपस्यायन्नित्यर्थं अस्मभ्यम् विभक्तिदोषो मा भूत्^२ [असुर
असु] इति प्राणनाम द्रष्टव्यम्, मत्वर्थीयो रप्रत्यय^३ 'मुष्कर' इति यथा,
प्राणवन् महाबल^४ प्रचेत प्रकृष्टप्रज्ञ, उक्त च भाष्ये—“तत्प्रशस्या (? ,
त प्रज्ञया) स्तौति”^५ इति । राजन् स्वामिन् सर्वस्य भूतजातस्य एनासि
पापानि वाङ्मन कायजातानि इह जन्मनि पूर्वजन्मनि च [कृत्यानि]
कृतानि शिष्य अथ शयित्ये शिषिली कुरु नाशय इत्यभिप्राय पापमूल-
त्वात् सर्वदुःखानामित्यथ ॥

— ० —

उत्तमं वरुण पाशंमस्मदवाधम वि मध्यम श्रथाय ।

अथा वृयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम^६ ॥१३॥

शुन शेषस्याप्यम् उद् इत्ययमुपसर्गं श्रथय^७ इत्यनेन सव यते । उत्तमम्

१ अनुपपन्नमूलमिदम् ॥

२ निहो गच्छन् कदाचित् पृच्छतोऽपि पश्यति इति सिंहावलोकनन्याय ।
तुलना काशिका० ३।३।४६॥ ३ निघ० ३।१६॥

४ वारुणमेककपालम् । शा० ब्रा० १८।६॥

५ अत्र कश्चित् पाठस्तुटित इति प्रतिभाति ॥

६ तुलना—‘अपि वा’गुरिति प्राणनाम । अस्त शरीरे भवति । तेन तदन्त^८
इति निरुक्तम् [३।८] ॥ असुराब्दो द्विविधः । आद्युदात्तोऽनुदात्तश्च । आद्युदात्तो
हीनाक्षरः । अनुदात्तो असवतो वाचकः । अयमवान्तोदात्तोऽसुराब्दोऽवेस्ताप्रये
अहुर ऋणेन परिणतः न तु हीनाक्षरोऽसुरसब्दः । वदे निदनीष्योऽसुर एवावेस्ताया
परमात्मवाचकोऽहुर सजात इति यत्र पाश्चात्याना वचनं तत्प्रनापमात्रमेव अज्ञान-
विज्ञानिन वा । ७ निघ० ६।१३॥

८ ऋ० १।२४।१५॥

९ वैदित् दीपत्वं परिहाय श्रथय ।

पुण्यकृति[मि]स्सेव्यमानामनुपमसुखस्थान दिवम् । [हृद्‌रोगम्] हृदय-
रोग सर्वदुःखमूल सन्तापमित्यर्थः, मम त्वत्परिचारकस्य ससक्तपरितापस्य
हृदयस्य सूर्यं ह सूर्यं हरिमाणं च हर्तारं च प्रभादीनां रोगविशेषम् नाशय
निर्मूलं [कुरु] । प्रदर्शनार्थमिदम्, कुष्ठभगन्दरप्रमेहादीनष्टावपि महारो-
गान्नाशय । किं बहुभाषितेन, भगवन् भक्तवत्सल भवत्प्रसादात् नीरोगो
भूयासम् इत्यर्थः । तथा ह्याप्तवचनम्—

आरोग्य भास्करादिच्छेत् भुवितमिच्छेज्जनार्दनात् ।

ईश्वराज्ञानमिच्छेच्छ्रियमिच्छेद्धुताशनात् ॥ इति ॥

—०—

अग्निं वः पूर्य गिरा देवमीले वसूनाम् ।

सपर्यन्तः पुरुषप्रिय मित्र न क्षेत्रसाधंसम् ॥१६॥

कश्यपस्यायं । अग्निं व छान्दसत्वादेकवचनस्य वसादेश त्वा
(पूर्यन्) पूर्यमिति पुराणनामं गिरा स्तुतिलक्षणा वाचा देवम् दाना-
दिगुणम् ईळे ईड स्तुतौ स्तौमि, वसूनाम् वस्विति धननामं धनानां,
पृष्ठीश्रुतेरयं इति शेषः । अथवा स्वस्वामिलक्षणा पृष्ठी, धनानां स्वामि-
नमित्यर्थः । तथा ह्युक्तवचनम्—अश्रियमिच्छेद्धुताशनात् इति, अग्नौ वाम
वसु सग्यवधत् इति च श्रुतिः । अथवा वसव पाथिवो देवगणः । तथा
हि—अग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्यात स्यात् पृथिवीस्थाना इति भाष्य
कारवचनम् । तेषां स्वामिनमित्यर्थः । सपर्यन्तं सपर्यन्ति परिचरणकर्मा
बहुवचनमेकवचनस्य स्थाने सपर्यन्तं परिचरन् पुरुषप्रियम् भुविति बहुनाम्

१ अनुपमसुखमूलमिदम् ॥ अस्य प्रथम चरणम् आरोग्य भास्करादिच्छेदिति
इत्येव सति गौतमधर्मसूत्रं निर्दिश्यते । ३० मंसूर स० पृष्ठ ४६१। यत्रैव मस्करी
भाष्य एव श्लोकं पठ्यते—आरोग्य भास्करादिच्छेत् धनमिच्छेद्धुताशनान् । ऐश्वर्य
मोक्षरादिष्टमोक्षमिच्छेज्जनार्दनात् ॥ ३० तदेव स० पृष्ठ ४६१। अस्य चतुर्थं चरणं
स्वदीप्पुसजहार[स्वन्द टीका० भा० ३ पृ० ८३]

२ ऋ० ८।३।१।४॥

३ निय० ३।२७॥

४ निय० ३।१०॥

५ तै० स० १।३।१॥

६ निरु० १।२।४॥ तत्र 'समाख्या तस्मात् ' इति पाठः ॥

७ भाष्यकार इह यास्कोऽभिप्रेतः । ८ निय० ३।३॥ ९ निय० ३।१॥

दाता अस्तु, दैव्यागादास्तु स्यात् दाता पात्र न विशेषेण भद्रधानस्यैव
च अत्वे दत्वे बहुगुण दानस्य वाप्यर्घ्यचर्म' इति वचनात् । कोऽसौ यस्त्वा
[त्वा] नित्येन अग्निहोत्रादिना हविषा य उच्यते यश्चाकथं शस्त्राण्युक्थ-
शब्देन' इह तद्वन्तोऽग्निष्टोमादय उच्यन्ते, तै पिप्रोषति प्रोद् तपंणे तपं-
यितुमिच्छति तपंयति इत्यर्थः । किं च स्वे स्वकीये आपुपि शतवत्सरलक्षणे
शतायुश्च भवन्नित्यर्थः, दुरोणे दुरोण इति गृहनाम,^१ स्वस्मिन् गृहे स्थाने
स्थित सन्नित्यर्थः । इदमप्याशास्यम्, यतो लौकिका आहु —स्वे गृहे निवास
स्वर्गनिवास' इति । विश्वा विश्वशब्द सर्वपर्यायः. सर्वा [इत] इच्छद्द
[अपिशब्द] स्याथं अनेकार्थत्वानिपात्नानाम्, अस्मै यजमानाय सुविना
कल्याणदिना सा अस्तु पञ्चमो लवार,^२ अस्तिवत्यर्थः, इष्टि इषु इच्छा
याम्, इच्छा पुत्रादिविषया, पुत्रादिव [त] सकलात्वाद, पुत्रादिवान् सकल-
स्त्वाम् आराधयन् मर्त्यं सर्वथा कार्त्ताध्यमापद्यतामित्यर्थः ।

—:०:—

उद्यन्तु मित्रमह आरोहन्नुत्तंशं दिवम् ।

हृद्गुण मम सूर्य हरिमाणं च नाशय' ॥१५॥

प्रस्वप्नस्यापमम् । सूर्योऽभिधीयते म च द्युस्थान । उद्यन् उदयगिरि-
शिखरात् अद्य अस्मिन् वा न मित्रमह मित्राणां स्तोत्राणामभिनयितार्यप्रदानेन
पूजयित । अथवा मित्रवदुपवारी महनीयश्च 'त्वा आरोहन आवारो बहु-
वचन[र्यं] वनेन म्वेन निहत्य रक्षासि रोहन्, तथा च ध्रूयते—आदित्यो
होषोद्यन् पुरस्ताद रक्षास्मपहन्ति' इति । निमाराहन्, उत्तराम् उत्तृष्टा

१ अनुपलब्धमूलमिदम् ॥ यममत्र गूढ पाठ —दाता पात्रविशेषेण भद्रधानस्य
सर्व हि । अत्र दत्ते बहुगुण दानस्यावाप्यन पत्रम् ॥

२ अत्र वदित्व पाठानुवृत्तिरिति प्रतिपादि । वदित्व 'गृह्य त' 'उच्यन्त' वा
स्यात् । ३ निय० ३।४॥ ४ अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

५ वेङ्गवद्भ्यु कृत्तिवारदण जुगृगित इति । पञ्चम्यङ्गरी, भाग २, पृष्ठ ११६।
तत्र च नरविहङ्गार्योऽप्याह —उत्तरादण पद् इत्यमङ्गने भाष्यान्ते प्रयोगान् तद्दीप-
गादिकादिभिर्नैः प्रत्यय पञ्चमनवारपदन व्यवहियत इति । उत्तरीतीया ऋ०
१।१।७।८ पृ० ७० व० ॥

६ ऋ० १।२०।११॥

७ नं० ७० २।६।६॥

पुण्यकृति[भि]स्तेव्यमानामनुपमसुखस्थानं दिवम् । [हृद्रोगम्] हृदय-
रोग सर्वदुःखमूल सन्तापमित्यर्थः, मम त्वत्परिचारकस्य ससक्तपरितापस्य
हृदयस्य सूर्य हे सूर्य हरिमाणं च हर्तारं च प्रमादीना रोगविशेषम् नाशय
निर्मल [कुरु] । प्रदर्शनार्थमिदम्, कुष्ठभगन्दरप्रमेहादीनष्टावपि महारो-
गान्नाशय । किं बहुभाषितेन, भगवन् भक्तवत्सल भवत्प्रसादात् नीरोगो
भूयासम् इत्यर्थः । तथा ह्याप्तवचनम्—

आरोग्यं भास्करादिच्छेत् भुक्तिमिच्छेज्जनार्दनात् ।
ईश्वराज्ज्ञानमिच्छेच्छिष्यमिच्छेद्बुधुताशनात् ॥ इति ॥

—:०:—

अग्निं वः पूर्वं गिरा देवर्षीले वसूनाम् ।
सपयन्तः पुरुषिभ्य मित्रं न क्षेत्रसायंसम् ॥१६॥

कश्यपस्याप्यम् । अग्निं वः छान्दसत्वादिकवचनस्य वसादेशः त्वा
(पूर्वम्) पूर्वमिति पुराणनामं गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा देवम् दाना-
दिगुणम् ईले ईड स्तुतौ स्तोमि, वसूनाम् बस्विति धननामं धनाना,
पृथ्वीश्च तैरर्याय इति शेषः । अथवा स्वस्वामिलक्षणा पृथ्वी, धनाना स्वामि-
नमित्यर्थः । तथा ह्युक्तवचनम्—अभ्यमिच्छेद्बुधुताशनात् इति, अग्नौ वामं
वसु सन्यदधत् इति च श्रुतिः । अथवा वसवः पार्थिवो देवगणः । तथा
हि—अग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्यातः स्यात् पृथिवीस्थानाः इति भाष्य-
कारवचनम् । तेषां स्वामिनमित्यर्थः । सपयन्तः सपयन्तिः परिचरणकर्मा-
वहवचनमेकवचनस्य स्याने सपयन् परिचरन् पुरुषिभ्यम् पुत्रिति बहुनाम्

१. अनुपनत्यमूलमिदम् ॥ अस्य प्रथम चरणम् 'आरोग्य भास्करादिच्छेदिति'
इत्येव सैतक गोमयममूत्रे निदिश्यते । ३० मैमूर स० पृष्ठ ४६६। अत्रैव मत्स्वरी-
भाष्य एव इत्येव पठ्यते—'आरोग्य भास्करादिच्छेद् धनमिच्छेद्बुधुताशनात् । ऐश्वर्य-
मीश्वरादिछेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात् ॥ ३० तदेव स०, पृष्ठ ४६६। अस्य चतुर्थे चरणे
स्कन्धोऽप्युदाजहार [स्कन्द टीका० भा० ३ पृ० ८३]

२. ऋ० ८।३।१।४॥

३. निघ० ३।२७॥

४. निघ० २।१०॥

५. तै० स० १।५।१॥

६. निघ० १।२।४१। तत्र '...समाख्या तस्मात्पु...' इति पाठः ॥

७. भाष्यकार इह यास्कोऽभिप्रेतः । ८. निघ० ३।१५॥ ९. निघ० ३।१॥

बहूना यजमानाना प्राणिना वा सर्वेषां प्रियमिष्टं, किमिव ? मित्र [न] क्षेत्र[साधसम्] साध ससिद्धौ यथा क्षेत्रस्य दृष्टादृष्टसाधनभूतस्य साधयितृ-मनुष्य, तथा ह्यहमप्यभिलषितार्थप्रदायिनमिति सम्बन्धः ॥

—०:—

स्योना पृथिवी भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छा न. शर्म सुप्रथः' ॥१७॥

मेधातिथेरापम् । [स्योना] स्योनमिति सुखनाम' स्यतेरवसानार्थस्य, प्राप्स्यसुखं भुक्त्वा ह्यवस्यति विनश्यति इत्यर्थः । तथा च स्मरणम्—इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमुच्छत्यसंशयम्' इति । सेवितव्यमिति सिवेर्वर्णव्यापत्यादिना स्योन, सेवितव्यं हि तदवश्यम् । तथा च स्मरणम्—भोक्ता च धर्मा' व्यासवचनम् । ततः स्योना सुखरूपा सुखस्यानेकविधस्य सपादयित्री हे पृथिवि प्रथिते । सक्तात्माकाशवत् भव भूया अनुक्षराः "ऋक्षर. कण्टक' [ऋच्छते । कण्टक कन्तपो वा]' व सुख सर्वप्रकार सर्वप्रकारक सपामि' नाशयामीत्युद्गत तपतेर्वर्णव्यापत्या । कण्टकसदृशैर्जनेर्माभिभवनीया अमल-भोग्या च इत्यर्थः । निवेशनी निवेशयित्री च स्वर्गादिव[त्] स्थान बहुधन-सपादनेन, यच्छ देहि न अस्मभ्य शर्म-शर्म शब्द सुखपर्यायो गृहपर्याय-इचास्ति', शर्म सुख निर्वाणरूप सप्रथा सर्वतः पृथु प्रथितमनुयामित्यर्थः, अथवा शर्म गृह सर्वतः पृथु प्रथित निभूमिप्रासाद सर्वतु' सुखसाधनस्थान सुवारिमित स्थान देहीति सम्बन्धः ॥

—०:—

१ ऋ० १।२२।१५॥ २ निष० १।६॥ ३ मनु० २।६३॥

४ अनुपमस्यमूनमिदम् । पाठोज्यत्र कदाचिद् भ्रष्ट इति प्रतिभाति ॥

५ ह्यल्लोके पाठानुवृत्ति, स चाग्यामि कोष्टे लिखित । गुप्तना निर० ६।३२॥

६ अत्र ह्यनेने 'तवामि' इत्यपराट् एवमुपरिष्ठादपि 'तवने' इति ॥

अत्र दुपटीका— कसह तापसामीरपुद्गल कष्टक' इति । निर० ६।३२

७ शर्म इति गुप्तनाम । निष० १।६॥ शर्म इति गृहनाम । निष० १।५॥

अभि त्वा देव सवितुरीशानं वार्योणाम् ।

सदावन् भागमीमहे ॥ १८ ॥

शुन शेषो यूपे नियुक्त सवितारमाह^१—[अभि] अभोत्ययमुपसर्गं अभि-
मुख्ये वर्तत, त्वा त्वा हे देव दानादिगुण सवित सर्वस्य कर्मण प्रसवित
अभ्यनुज्ञात ईशानम् ईश्वर वार्योणाम् वार्यं वृणोते,^२ वरणीयाना प्रार्थनीया-
नामायुरादीना सदा सर्वदा अवन् अवते रक्षणार्थस्य रूप रक्षन्, किं ? लोक-
पालत्वात् लोकाना भागम् कस्य ? प्रकरणवशादायुष, आयुरेव भजनी-
यत्वाद् भागशब्देनोच्यते अर्थ (?) ईमहे याच्नाकर्माय^३ याचामहे ।
द्विकर्मको याचि “हुहियाचिरधि” इति स्मरणात् । त्वामायुर्याचामहे ।
त्वमप्यात्तानुग्राहकतयास्मानायुष्मत कुर्वित्यभिप्राय ॥

— ० —

विश्वे देवाः शृणुतेमं हवँ मे ये अन्तरिक्षे य उप दधि पृष्ठ ।

ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसयास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् ॥ १९ ॥

भारद्वाजस्यायम् । प्रत्यक्षकृतोऽय मन्त्र । विश्वे देवा विश्वशब्द सर्व-
पर्याय, सर्वे देवा पृथिव्यादिस्थानाश्रयिण शृणुत इम हवम् आह्वान विज्ञा-
पनमित्यर्थं मे मम मत्प्रयुक्तमिति शेष । के पुनस्ते ? ये वाय्वादयो देवा
अन्तरिक्षे सप्तमीश्रुतेर्वर्तमाना इति शेष. । ये ये च सूर्यादयः उप दधि
उपेत्ययमुपरीत्यस्य स्थानं द्रष्टव्य^४ । उपसर्गव्यत्ययश्च भाष्यकारेण दक्षित
अथापि निरित्येय समित्येतस्य स्थाने^५ इति । दिव उपरीत्ययं स्य भवथ ।
ये ये च अग्निजिह्वा जिह्वा प्रधानमङ्गाना, तन्मूलत्वात् सर्वव्यापारणाम्,
तेनाने प्राधान्यमुच्यते, अग्निप्रधाना जातवेद प्रभृतय पार्थिवा देवा,

१ ऋ० १।२४।३॥

२ ‘स सवितारमुपससाराभि त्वा देव सवितरित्येन त्वेन’ इति । ऐ० ब्रा०
७।१६॥ ३. नि० ५।१॥ ४ निघ० ३।१६॥

५ म० भाष्य० १।४।५१॥

६ ऋ० ६।१२।१३॥

७ अय भाव ‘उप’ इति उपसर्गस्य ‘अभि’ उपसर्गस्य स्थाने ।

८. नि० १२।७॥

उत वा उतशब्दोऽप्यर्थे वाशब्दश्चार्थे वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा' इति यथा ।
अपि च यजत्रा यजमानानां त्रतारः । के पुनस्ते ? पृथिव्यादिस्थाना
श्चयिणो देवास्त उच्यन्ते । कुत ? नैरुक्तानां त्रिस्थानव्यतिरिक्तस्य देव
तान्तरस्याभावात् । पुरस्ताद् यच्छब्दश्चुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । ते सर्वे
आसद्य आगम्य अस्मिन् बहिषि बहिःशब्दो यज्ञनाम,^१ यज्ञे स्वेन भागधयेन
मादयध्वम मदी हव्यं हव्यय । हृष्टेषु विश्वेषु देवेषु युष्मास्वभिलषितार्थ-
सिद्धिर्भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥

— ०:—

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो
नमो युवंभ्यो नम आग्निनेभ्यः ।
यजाम देवान यदि शक्रवाम
मा ज्यायसुः शंसु मा वृक्षि देवाः^२ ॥२०॥

शुन शेषो विद्वान् देवान्^३ प्रार्थयते । नमो महद्भ्य नम स्वस्ति
स्वाहास्वधा' इति नमायोगा चतुर्थी, नमोऽस्तु महद्भ्यो महनीयेभ्यो वृद्धेभ्य
इत्यर्थः । नमो अर्भकेभ्य अर्भकशब्दाऽल्पपर्यायि दध्नमर्भकमित्यल्पस्य^४

१ तं० म० १।७।७॥ वा० म० ११।१०॥ निर० १।६॥

२ तिस्र एव देवता (निर० ७।५) इत्यत्र एव-नागस्य निर्देशात् ।

३ यास्वन माय शब्दा यजनामगु [निष० ३।१७] पठित, कदाचित् गावपूजिता
यजनामगु पठित स्यात् ।

४ ऋ० १।२७।१२॥

५ 'म विद्वान् देवान्पुष्टाव नमा महद्भ्या नमो अर्भकेभ्य इत्यनेनयथा' इति ।
ऐ० ब्रा० ७।१६॥

ऋक्सर्वानुत्रमणीवारम्भु 'अतया देवी' [१।२७] इत्यादिना 'देवा देवता'
इत्याह । अत्राह पङ्गुर्लप्य — ननु म विद्वान् देवान्पुष्टाव नमा महद्भ्या नमो
अर्भकेभ्य इत्यनेनयथा [ऐ० ब्रा० ७।१६] इति आश्लेषणदण्डनाह संशयद्वयीयं व्याघ्रं तु
देवी । उच्यते । तत्र विद्व इति सर्वशब्दपर्यायः । न तु विद्वदवगणा-मिदं^६ ॥
[१० ८६]

६ अष्टा० २।१।१६॥ ७ निरुक्त ३।२०॥

इति वचनात्, अल्पेभ्यो बालेभ्यः । नमो युवभ्यः, ननु सर्वं एव देवता नित्ययोवनयुक्ता अमृतपानात्, किमिदमुच्यते युवभ्य इति । सन्त्यमेवमेतत्, तथापि सर्वदेवानां वयोवस्थोच्यते इति विशेषः । नम आशिनेभ्यः अशू व्याप्तावित्य [स्माद् इनण्] प्रत्ययो भवति, आशिनेभ्यो व्याप्तृभ्यः । कस्य? वयसः प्रकृतत्वाद् बाल्यस्य यौवनस्य स्थविरस्य च, वयसो व्याप्तृभ्यो मध्यमवयस्केभ्य इत्यर्थः । न केवलं नमस्कारमेव कुर्म [किं तर्हि?] यजाम देवान् सर्वान् यदि शक्नवाम इत्यात्मनो दैन्यं प्रकटयति, को जानीयात् मखावसानं भविष्यतीति । सर्वो हि लोकः प्रयोजनापेक्षयैव प्रवर्तते इत्याह— मा मेति प्रतिपेक्षार्यो निपातो* वृक्षि इत्याख्यातेन सवध्यते ज्यायस सर्वार्थानां प्राधान्यात् ज्यायसश्चेदेनायुरुच्यते, तन्मूलत्वात् सर्वपुरुषार्थानाम् । ज्यायस आयुषः शसम् आ छान्दसः परनिपातः, आशसम्-आशसनं प्रार्थनमित्यर्थः । वृक्षि वृश्चतेरत्तमपुरुषैकवचनं मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने मा छेत हे देवाः युष्मत्प्रसादादायुरविनश्वरमस्माकमस्तिवत्यभिप्रायः ॥

—:०:—

सूर्यो नो दिवस्पातु वातो अन्तरिक्षात् ।

अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः* ॥ २१ ॥

चक्षोरारपम् । अनेन मन्त्रेण तिस्रः प्रधानदेवता प्रार्थ्यन्ते । तथा हि— तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता*, अग्नि पृथिवीस्थानः, वायुर्ब्रह्मो वान्तरिक्ष-स्थानः । सूर्यो ह्युस्थानः* इति प्रतिजानीते । सूर्यः सुवति सरतीति वा सूर्यः* । अथवा सूर्यः स्वामी सर्वस्येति, सो सन् (? स्वयं सन् सूर्यो) वर्णविपर्ययेण । तथा च श्रूयते—आदित्य एषा भूतानामधिपतिः* इति । सूर्यं नः अस्मान्दिवः शुलोकात् शुलोकोद्भवा[द् भया]दित्यर्थं पातु रक्षतु । वात [वायु]श्च अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षमवाद् भयादस्मान् 'पातु' इत्यनुपङ्गः । [अग्नि] अग्निश्च नः अस्मान् पार्थिवेभ्यः विभक्ति(वचन)व्यत्ययः पार्थिवात्

१. माहिनिमिति यथा । ३० ज० २।१६॥ २. निर० १।१॥

३. ऋ० १०।१५५।१॥ ४. निर० ७।१॥

५. तुक्ता महाभाष्य० ३।१।११४॥

६. ऐ० ब्रा० ७।२०॥

पृथिवीभवाद् भवात् 'पातु' इत्यनुपङ्गः । त्रयाणां लोकेश्वराणां प्रसादेन
सर्वदुःखोपशमोऽस्ति त्वत्प्रसादः ॥

—:०:—

उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम् ।

नमो भरन्त एषसि ॥ २२ ॥

मधुच्छन्दस आर्पम् । [उप] उपोपसर्गश्रुतेर्योग्यो त्यवन्तपदाध्याहारः
कार्यः । उपगम्य त्वा त्वा हे अग्ने दिवेदिवे अहर्नामतत्, सप्तम्येकवचनमेव
समाम्नायेषु^१ समाम्नातम्, अहनि । दोषावस्त अहोरात्रनामैतद्व्यत्र^२, इह तु
अह शब्देन पौनरुक्त्यपरिहारार्थमेव योजनीयम्, दोषेति रात्रिनाम^३ वस्न-
रिति वसतिरुच्यते, रात्रिवासे^४ अहनि रात्री चेत्यर्थः । धिया धीरिति वर्म-
नाम^५, यागाख्येन वर्मणा वयं नमः नम इत्यग्रनाम^६, अन्नं हविराज्यं वा
भरन्त इति पात्रस्य हविरद्वहन्त इत्यर्थः । आ इमसि आकारं श्रद्धायाम्
महत्या श्रद्धया युक्ताः । तथा च स्मरणम्^७—इमसि इणो रूपमेतत् गमने-

१ अध्याहारानुपङ्गयोरप्यविशेषः—लौकिकोऽध्याहारः, अनुपङ्गस्तु मन्त्रावप्य
एव (इ० उल्लट-मज्झिमा १।१) । अर्थात् यत्र मन्त्रार्थो मन्त्रबहिर्भूतेन लौकिकेन
पदेन पूर्यते सो अध्याहार उच्यते । यत्र तु मन्त्र गतः पूर्यते तेन पश्यैवार्थः पूर्यते
साऽनुपङ्ग उच्यते । २ अ० १।१।७॥

३. निषण्णेषु इत्यर्थः । निष० १।६॥

४. मधुच्छिन्ना-अहोरात्रनामानि यागेन न पठ्यन्ते ॥

५. निष० १।७॥

६ 'दोषावस्ता' इति 'दोषावस्तु' शब्दस्य मधोपनस्य रूपम् । यत्तु साधनेन—
'द्रावावस्त' रात्रावहनि चद्रावागन्तो रात्रिवाची, वस्तर् इत्यहर्वाची । इन्द्रगमाये
मानसौत्रादित्वात् (मध्या० ६।२।३७) धातुदात्त' इत्युक्तम्, तस्यैव पात्रविचारितार्थ-
णीयम्, तस्य स्वरप्रतिशान्तिमित्यर्थः चोक्तम् । पदपाठविग्रहमपि । नहि पदवारा
इन्द्र गमागन्तवह प्रदग्धमिति । इह तु पद पाठे 'दोषावस्त' इत्यव्ययस्य दृश्यते । विष्णु-
पत्रो ३० वैदिग्व्यवर्गमोमाया पू० ११०-११५ (दि० म०) ॥

७. निष० २।१॥

८. निष० २।७॥

९. अत्र वसिष्ठः पाठः कृतः प्रतिभाति ॥

नात्राराधनं लक्ष्यते । आराधयाम् उपगम्य श्रद्धया संहतहविष्कारास्त्वा
यच्छामह इत्यर्थः ॥

—:०:—

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातोऽरोचयाः ।

तं जानन्नद्वाऽआरोहायां नो वर्धया रुयिम् ॥ २३ ॥

विश्वामित्रस्यायंम् । अरणिं प्रति समारोप्यमाणोऽग्निरुच्यते^१ । अयमिति
सन्निकर्षार्थं प्रतिनिदिश्यते । योनिश्शब्दोऽयमुभयलिङ्गः । तथाहि लिङ्गानु-
शासनकारः पठति—‘ओणियोन्यूमयं पुंसि च’ इति । ‘समुद्रं च प्रहिणोमि
स्वां योनिम्’^२ इति च प्रयोगदर्शनात् । अयं ते तव योनिः अरण्याख्यः काष्ठ-
विशेषः ऋत्विज्य ऋतुप्रभवः । ऋतु कालोऽर्त्तगंतिकमण्डः, स हि गमयति
भूतानि जरयतीत्यर्थः । यतः काष्ठविशेषात् पूर्वं जातः त्वम् अरोचयाः च च
दीप्तौ दीप्तवान् अभूः । तम् योनिमात्मजन्मनि निमित्तमात्रं जानन् हे अग्ने
आरोह आरूढश्च अथ अनन्तर नः अस्माकं वर्धय रुयिम्, रुयिरिति धन-
नाम रातेर्दानकर्मणः^३, दीयते हि तत् दृष्टादृष्टार्थं देवपितृमनुष्येभ्यः ।
त्वत्प्रसादादस्माकं धनमस्तु इत्याशास्यते, धनमूलत्वात् सर्वक्रियाणाम् ।
तथा ह्याप्तवचनम्—

धनमूलाः क्रियाः सर्वा ब्रह्महीने कुतः क्रियाः^४ । इति ॥

—:०:—

उपावरोह जातवेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हुव्यं वह नः प्रजानन् ।

आयुः प्रजां रुयिम्स्मासुं घ्रेज्जंसो दीदिहि नो दुरोणे^५ ॥ २४ ॥

१. तै० सं० १।५।५॥ ऋ० ३।२६।१०॥

२. “अयं ते योनिर्ऋत्विय इत्यरण्यो समारोहयति” इति तै० सं० ३।५।१०॥

३. पाणिनीय लिङ्गा० १।८॥

४. अयर्व० १०।१।२३॥ शा० श्री० ५।१।१६॥

५. निरु० ५।१७॥

६. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

७. तै० ब्रा० २।१।८॥

पुनानमथ्यमानमग्निमभिमन्त्रयते' । [उपावरोह] पृथिवीलोकमिति-
शेष । हे जातवेदः जातविद्य, जाते भूतजाते विद्यमानः पुनः उपावरोह
त्वम् त्व देवेभ्य यागाङ्गभूतेभ्यो हव्यम् हविराज्यादिक वह प्रापय । न
अस्माक त्वयि हुतमिति शेष, प्रजानन् प्रकर्षेण जानन् स्वमधिकारमस्मद्भ-
क्तता वा । तदनन्तर आयुः शतसवत्सरलक्षण च [प्रजाम्] प्रजा च
दृष्टादृष्टोपकारिणी रयिम् धन च तद्विध अस्मासु वेदोदितकर्मणि यतमा-
नेषु धेहि धारय स्थापयेत्यर्थ । अजस्र. अननुगतस्त्व सदा बोद्धिहि न दीप्य-
स्व नोऽस्माक दुरोणे 'दुरोणे इति गृहनाम दुरवा भवन्ति दुस्तर्पा' "दुरवे
[गृहे] इत्यर्थ, देवयजनाख्येऽस्माभिराराध्यमान इति शेष । तदेवमुच्यते
यस्मात्त्वमि[वि]राजमाने भय न विद्यते । [तथा च श्रूयते—] "एष वं
व्याघ्र. कुलगोपो यदग्नि." [इति]

—:०:—

अभि त्वा शूर नोनमो दुग्धाइव धेनवः ।

ईशानमस्य जगतः स्वदृष्टुमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥ २५ ॥

यमिष्ठस्यापम् । इन्द्र उच्यत स च मध्यमस्थान' । [अभि] अम्बुपमग-
श्च नेयोऽग्यानम्वनपदाध्याहार कार्य । अभिगम्य त्वा त्वा हे शूर, शूर शक्ते-
र्गतिर्कर्मण 'शक्नोति गच्छति शत्रूनि त शूर, शत्रूणामभिभवित' । नोनम अत्यर्थं
स्तुम । अदुग्धाइव धनव. इत्यभिलाषातिरेक दर्शयति प्रस्तुतपीवरस्तन्यो
धेनवा यत्मात्मुक्तया [यथा] वाक्यन्ते । तत्कीदृश ईशानमस्य ईश्वरमस्य
जगत जङ्गमस्य स्वर्गं नाम स्व शब्द सर्वपर्याय 'सर्वस्य शुभाशुभस्य द्रष्टार
लावपालत्वाद् ईशानम् ईश्वर इ इन्द्र तस्थुष स्यावत्स्य । यथमय सर्वस्य

१ "उपावरोह जातवेद इति निर्वर्तमानमग्नि मन्त्रयत" इति घाष० श्री०
५।१०।१२॥

'उपावरोह' इत्यात्मनोऽरण्याः उपावरोह मन्त्रयन्" इति । [श्री श्री०
५।१०।१२] घन यत्रथ' इत्यस्य स्थान 'यमिष्ठ' इति पाठ ॥

० नि० ४।५॥ १ नि० ५० ६।२।५॥

४ ऋ० ७।३।२।२॥

५ नि० ४।१६॥

६ सर्वपर्यायशब्द 'यत्र' न प्रसिद्धः ।

जङ्गमस्य स्यावरस्य चेश्वर ? उच्यते—इन्द्रस्य हि रसानुप्रदानं कर्म,^१ तदधीनत्वात् सर्वभूतानां तस्मादसावेवमुच्यते इति ॥

—101—

न त्वावीं अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ।

अश्वायन्तो मघवन् इन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे^२ ॥२६॥

तस्यैवार्पम् । [न] नेति प्रतिषेधार्थो निपानोऽस्ति क्रियामाक्षिपति, नास्ति त्वावान् त्वत्तुल्य, अन्यो दिव्य दिवि भवो द्युलोके त्वत्सदृशो नास्तीत्यर्थः । न पार्थिव नापि पार्थिव नापि पृथिव्या भव, पृथिव्यामपि त्वत्तुल्यो नास्तीत्यर्थः । न जात न जनिष्यते । कुत ? निरतिशयदानादिगुणयोगात्, यत एवमतो ब्रूम अश्वायन्त अश्वायन्त अश्वमात्मन इच्छन्त हे मघवन्, मघमिति घननामधेय, महतेर्दानकर्मण^३ भूमिं चाय मतुप्प्रत्यय, त्रैलोक्यगतेन घनेन घनवान् । हे इन्द्र वाजिन वाजमन् हविरुच्यते तेन तद्वन्त, सम्भृतहविष्का इत्यर्थं गव्यन्त गा च कामयमाना महती विभूतिमिच्छन्त इत्यभिप्रायः । त्वा त्वा हवामहे आह्वयाम आह्वानेनात्र यामो लक्ष्यते, यजामह इत्यर्थः ॥

— ० —

उत नः प्रिय प्रियासु सप्तस्वसा सुजुष्टा ।

सरस्वती स्तोम्या भूव^४ ॥२७॥

भारद्वाजस्यार्पम् । उत [उत] शब्दो वार्थे, स च समुच्चये द्रष्टव्यः न अस्माकं चेत्यर्थः । [प्रिया] प्रियासु निर्धारणसप्तम्येषां प्रियाणां सर्वासां देवतानां मध्येऽस्माकमियमेव प्रियतमा, सप्तस्वसा सप्तानां लोकानां स्वसा सहभावात् । अथवा सप्तानां स्वराणां स्वसा सु असा असु क्षेपणे व्यापार्यतोत्यर्थः । सुजुष्टा शोभनया परिचर्यया सेविता, शोभनर्वा पुण्यकृद्भिः

१ 'अयास्य कर्म रसानुप्रदानम्' इति । निरु० ७।१०॥

२ ऋ० ७।३२।२३॥

३ निरु० १।७॥

४ ऋ० ६।६१।१०॥

सेविता, सरस्वती स्तोम्या स्तोतव्या भूत् भगवती सरस्वती सर्वदास्माभि-
स्तूयत इत्यर्थः ॥

— ० —

सजोपा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिव वृत्रहा शूर विद्वान् ।
जहि शत्रूँस्प मृधो नुदस्वाथामय कृणुहि विश्वतो नः ॥२८॥

विश्वामित्रस्यापम । इन्द्र उच्यते । प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रो मध्यमपुरुषयो-
गात् । सजोपा जुष प्रीतिसेवनयो इत्यनुप्रत्ययान्तस्यैतद्रूपम् । सम्प्रीयमा-
णोऽस्मत्परिचर्ययेति शेषः । हे इन्द्र सगण मध्यमस्थाना मरुदादय तं
सहित । मरुद्भिः मरुच्छब्देन सर्वा एव देवता उच्यन्ते ।^१ कुत ? मध्यम-
स्थानानां मरुता 'सगण' इत्येतेनैवाभिहितत्वात् । अथवा 'सगण' इत्युक्ते-
ऽपि मरुता पृथगुपादानं प्राधान्यरथापनार्थम् । 'ग्राह्याणां ग्रायाता वसिष्ठो-
ऽप्यायात' इति यथा । प्राधान्यं च वृत्रवधादिसाहचर्ययोगात् । तथा च
श्रूयते—मरुद्भिः सह सह्य ते अस्तु^२ । तं सह सोमं पिव, अयं खलु प्रियतमो
हविर्भाग । वृत्रहा वृत्रस्यामुरस्य मेघस्य वा हन्ता । प्रत्यक्षकृतत्वात् मन्त्रस्य
सजोपा सगणो वृत्रहा विद्वान् इत्येतेषामनामन्नितत्वादेकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं
यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । य एवविधः स त्वं पिव इति सम्बन्धः । हे शूर
विद्वान् जानन, वि ? सर्वशब्दराशि, अस्मद्भक्तता या, लोकपालत्वात् लोक-
वृत्त वा, पीत्वा च सोमं वीयवृद्धं सन् जहि मारय शत्रूँ न मदोत्सेधयुक्तान् ।
[अप] अपे यममुपसर्गो नुदम्ब इत्यनन सम्बध्यते । मृध मृध इति सप्राम-
नाम^३ मृधा करोतीति णिच् प्यन्तान् विवपि णेरनिटि^४ । [इति] णिलोप मृध
सप्रामकारिणं प्रतियोधनममर्षान् नुदस्य नुद प्रेरणे प्रेरय इत स्थानादप-
सारयेत्यर्थः । अथ अनन्तरं दुष्टनिग्रहाद् अभयं सर्वप्रकारं कृणुहि वर, वि-
द्वयत सर्वस्माद् भूतजातात् न अस्माकम् । यता साकपानानामतद् व्रतं
दुष्टनिग्रहं सिष्टपरिपाननं चेति ॥

१ ऋ० ३।४।२॥

२ मुलना कार्यो—मरुद् व । तद्विनाय—इन्द्र आदित्य रवि अग्नि वह्नि ।
वामनीय निद्रानुत्थानन वृष्ट १६ प० ४ (गतावृत्त गस्तरणम्) ।

३ इ० मन्त्राध्ययदीप [पस्पत्यादिने] ॥ ४ अनुपलब्धमूलमिन् ॥

५ निप० २।१०॥

६ अष्टा० ६।४।१॥

सुमङ्गलोरियं वधूतिमां समेत पश्यंत ।

सौभाग्यपस्ये दृचायाथास्तं विपरेतन' ॥२९॥

सूर्या नाम ब्रह्मवादिनी, तस्या आपंम् । वधूदर्शनार्थं समेतानाह—
सुमङ्गलीः शोभनानि मङ्गलादीनि विवाहलक्षणानि यस्याः सा सुमङ्गलीः,
छान्दसत्वात् “हल्ङ्या” दिलोपाभावः । इयं वधूः इति साभिनयं दशयति ।
अचिरोऽथा स्त्री वधूरुच्यते । अतः इमां समेत पश्यत, दृष्ट्वा च सौभाग्यं
भगवन्देन श्रीरुच्यते* तद्वता सौभाग्यं श्रीमरुतं (? श्रीमत्त्वं) अस्यै
दत्त्वाय, क्त्वो यक्* इति यक्प्रत्ययश्छान्दसः* दत्त्वा अयं अनन्तरं अस्तम्
अस्तमिति गृहनाम* गृहं विपरेतनं विभिन्नपथा गच्छत । एतदुक्तं भवति—
मनोहरवपुयुक्तामाभरण[ालकृत*] सवंगात्री स्त्रियं दृष्ट्वा चक्षुषः फलमनु-
भूय दत्त्वा आशिषमस्यै स्वं स्वं गृह [प्रति गच्छत इत्येतदा*] शास्यते ॥

॥ इति वाररुचे निरुक्तसमुच्चये प्रथमः कल्पः ॥

—०:—

१. ऋ० १०।८५।३३॥

२. अत्र निरुक्तसमुच्चयश्च वाररुचिः “वेवत्तमामक” [अ० ४।१।३०] इत्या-
दिना ङीप्प्रत्यय इति मन्यते, अत एव तत उत्तरस्य सोऽछान्दसत्वात् लोपाभाव प्रति-
जानीते ।

वस्तुनस्तत्र “छन्दमीवनिपी च वत्तय्यो” [अष्टा० १।२।१०६ वार्तिकम्]
इत्यादिना मतवर्षं ईप्रत्ययः, न ङीप् । अत एव सोर्लोपाभावः । एव च छान्दसत्वान्
लोपाभावप्रतिविधानं प्रोडिवादमात्रम् । यत्र तु “वेवत्तमामक” इत्यादिना ङीप् भवति,
भवदेव तत्र तस्य लोपः । यथा “सा नो वस्तु सुमङ्गली” [अ० २।१६।२] इति ॥

३. श्रीरामप्रयत्नमाहात्म्यवीर्ययज्ञसु भगवद्भट्टः । ६० वाचिका ४।१।३१॥

४. अष्टा० ७।१।४३॥

५. यगागमो भवति, न तु प्रत्ययः । अत्र वदाचिन् पाठोऽप्युक्तः सजान इति
प्रतिपाति ॥

६. निघ० ३।४॥

७. अत्र इत्येतस्य स्थानं रिक्तमस्ति । अस्याप्यस्यति—

॥ अथ द्वितीयः कल्पः ॥

पूर्वस्मिन् कल्पे प्रकीर्णरूपेण निर्वचनक्रम प्रदर्शित । इदानीं “मात्वा-
ऽनुष्ठानम्” इत्युक्तत्वात् नित्यकर्मविहिता मन्त्रा व्याख्यायन्ते—

मित्रस्य चर्पणीधृतं श्रवो देवस्य सानुसिम् ।

सत्यं चित्रश्रवस्तमम् ॥३०॥

विश्वामित्रस्यापमं । मित्रो मध्यमस्थानदेवतासु^१ पठितत्वात् मध्यम-
स्थानत्वेन निरुवत^२ । द्युस्थानेऽपि मित्रोऽस्ति^३ स इह निरुच्यते । प्रथम
तावदयं यजुःशास्त्रानुरोधन^४ व्याख्यायते ।

मित्रस्य [मात्वा] निर्माय [उदयेन] कृत्स्नं जगत् त्रायत इति मित्रं,
जगत्त्रयत्राणदक्षो ह्यसावुदेति । इह देवतातत्त्व प्रति बहु विश्राम्यति भेदः ।
केचिदाहुः^५—पुरपविधं देवताया । कुत ? बाहुमुष्ट्यादं श्रूयमाणत्वाद्
अदनादिक्रियायोगाच्च । अपरे पुनः—अपुरपप्रकारं मन्यन्ते । कुत ? प्रत्यक्ष-
भूतेष्वग्न्यादिषु तस्यानुपलभ्यमानत्वात्, वस्तुसत्त्वमात्रमेव इति । उभय-
प्रकारमित्यन्ये—उभयथा मन्त्रेषु श्रूयमाणत्वात् । पुरपविधत्वेन केपु-

१ अनुपलभ्यमूनमिदम् ॥

२ तै० स० ३।४।११॥ पाठभेदेन ऋ० ३।५।६॥

३ त्रिप० ५।४॥ ४ निरुक्तकृता यास्वनिति शेषः । इ० निरु० १०।२१॥

५ यास्वनं द्युस्थानदेवतासु मित्रा न समाम्नात । अथ कृतोऽत्र कोऽभिप्राय इति
न विद्मः । कदाचिदयं राचार्यो द्युस्थानेऽपि समाम्नातं स्यात् ॥

६. तैत्तिरीयाणां अनुरोधन इत्यर्थः । एतन् अथ कृतं तैत्तिरीयं स्यादिति सम्भा-
ष्यत घनं गवः तैत्तिरीयाणां प्रायण उद्धरति । तैत्तिरीयप्रतिपाद्यव्याख्यातापि
वर्जितद्वयवचि, श्रूयन् (इ० ग० व्या० साम्ना का इतिहास भाग २, पृष्ठ ३१२)
स अयमेवेति सम्भाष्यते ।

॥ यत्र ‘अथाचारचिन्तनं देवतानाम्’ इत्यादिनिरूपणप्रकरणम् [७।६, ७] अनु-
सरेणम् ॥

चिन्मन्त्रेषु श्रूयते—ऋष्या त इन्द्र स्पविरस्य बाहू^१ इति । केपुचिद् वस्तु-
मात्रेण—अगन्म ज्योतिरुत्तमम्^२ [इति] । सर्वथा मन्त्राक्षरव्यतिरेकतः देव-
तायाः प्रमाण नास्ति इति सिद्धान्तः^३ । मित्रशब्दप्रसङ्गेन देवतास्वरूपमपि
मनाशुक्तमलमिति प्रसङ्गेन । प्रकृतमभिधीयते । निर्वचनानन्तरम्—समिन्वा-
नो द्रवतीति वा^४ [इति] । इमिन् क्षेत्रेण द्रु गतावित्येतयोर्घात्वोरेतद्रूपम् ।
सम्यक् प्रक्षिपन् सर्वत्र स्वज्योतिः द्रवयति अन्तरिक्षमिति मित्रः । मेदयतेर्वा
ष्टन्प्रत्ययः, तस्य सर्वमसावुदकेन स्नेहयति । तथाहि—तै यदाऽमुतोर्वाञ्च
पर्मावतन्ते सहस्रानादुदकस्यादित्यादय घृतेनोदकेन पृथिवी द्युद्यते^५ इति
निरुक्तवचनम् । मित्रस्य भगवत आदित्यस्य चर्यणीधृत चर्यणयो मनुष्या,
चायतेर्द्धपतेश्च चायतिः पश्यतिकर्मा, ऋयतिर्गतिकर्मा । पश्यन्ति हि ते
सर्वमप्यागमेन, गच्छन्ति पटुसाध्यमुपायेन । प्रदशनार्थमिदं चर्यणीग्रहणम्,
चर्यणीप्रभृतीनां भूतजातानां वृष्टिप्रदानादिना धारयितुः श्रव श्रवशब्देन
तेजश्चान्न च यशश्चोच्यते । तथा च प्रकरणश एव निर्वक्तव्याः इति
भाष्यकारवचनम् । श्रूयते वेदशिरसि, आश्रीयते वा योगि[भि]रिति
श्रव शब्देनादित्यमण्डलमुच्यते । देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य स्तोतृणामभि-
लपितार्थप्रदस्य, दीप्यमानस्य वा भुवनविभूत्यं द्युस्थानस्य वा, सानसि
मण्डलविशेषणमेतत् । 'वन पण सम्भक्तो' इत्यसिन्प्रत्ययान्तस्यैतद्रूप
सानसि । छान्दसत्वादमो लुगभावः । सानसि सम्भवनीय सर्वभूतानाम् तथा
च श्रूयते—उद्यन्त वा एतं सर्वा प्रजा अपि नन्दतीति सत्यं बत तमतीति^६ ।
सत्यम् सर्वदा गमनस्वभावम् । तथा चाह. पौराणिका—“आदित्य सर्वदा
... ..तीति” । तथा च श्रूयते—“न तिष्ठति न निमिषन्त्येते देवा[ना
स्पश इह ये चरन्ति^७]” इति । स्पश इति देवदूता आदित्यादय उच्यन्ते,

१. ऋ० ६।४७।८॥

२. ऋ० १।५०।१०॥

३. तुलना—‘सर्वथाभिधानव्यतिरेकेण देवतायां सद्भावे रूपविशेषे च मन्त्रराष्ट्र
एव प्रमाणमिति सर्वथाप्यविरोधः’ इति स्कन्दस्वामी । निर० टी० भा० ३ पृ० ४६ ।
अप्येव पक्षः स्कन्दस्वामिना ७।५ (पृ० ३६) व्याख्यानेऽभ्युपस्थापितः । मीमामास्याम्
(६।१।६ सूत्रे) अपि शबरस्वामिना मन्त्रमयी शब्देन देवता स्वीक्रियते न विप्रह्वती ।

४. निर० १०।२१॥

५. निर० ७।२५॥

६. निर० १३।१२॥

७. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

८. अनुपलब्धमूलमिदम्

९. ऋ० १०।१०॥

पश्यन्ति ते सर्वप्राणिना चेष्टितं शुभमशुभ वा साक्षिभूतत्वात् । तथा च श्रूयते—“पिता कुटस्य चर्यणिः” इति । अस्य विवरणम्—पिता कुटस्य कर्मणः चायितादित्ये” इति । अथवा सत्य सत्सु विद्यमानेषु स्तम्भकुम्भादिषु तायते,^३ तेषां प्रकाशकमित्यर्थः । चित्रश्रवस्तमम् चित्रं चायनीयं दर्शनीयमित्यर्थः, श्रवस्तेजो येया ते चित्रश्रवसोऽन्यादयः, तेषामतिशयेनोत्प्लुष्टं चित्रश्रवस्तमम् । तथा चोक्तम् “आदित्यस्तेजसां दिवि” इति । साकारः क्षत्वाद् वन्दामह इति वाक्यशेषः ।

“अबो देवस्य सानसि द्युम्नम्”^४ इति दाशतयीषु^५ पाठः । तथा सति [अबः] अबते रक्षणार्थंस्यामुन्प्रत्ययान्तः, अबः पालयिता । द्युम्नशब्देन यशोऽन्नं वाभिधीयते, द्योतयतीति द्युम्नमुपायं दितते द्वयं द्वयस्तत् (?) द्योतयति यशः साधनत्वाद् यश उच्यते । अस्ति च भौम रसम् । एवमुभयथा मन्त्रो निरुक्तः ।

—:०:—

मित्रो जनान् यातयति प्रजानन् मित्रो दाधार पृथिवीमुत धाम् ।
मित्रं कृष्टीरनिमिषाभि चण्डे सत्यायं हुष्यं घृतवद् विधेम” ॥३१॥

विश्वामित्रस्याप्यम् । मित्रः निरुक्तः, आदित्यः^६ जनान् जायन्त इति जनाः प्राणिन उच्यन्ते, सर्वप्राणिनः यातयति प्रयत्नेन चेष्टयति प्रजानन् किं ? यस्य यत् गर्भाधानादिविहितं तदिति शेषः । तथा च स्मर्यते—

१. ऋ० १।४६।४

२. निरु० ५।२४॥

३. द्रष्टव्यमग्रे एव निगमन्त्रस्य व्याख्याने मत्स्यपदविवरणम् ।

४. मनु० ८।८२ इत्येते प्रतिज्ञाकरणायपस्यमाने इत्येते ॥

५. ऋ० ३।५६।६॥

६. दश श्रवणवा (मण्डनरूपा) धर्म्या इति दशतयी, दशतयेव दशतयी—ऋक्-महिता । अत्र ‘दाशतयीषु’ इति बहुवचननिर्देशान् ‘सर्वाभ्यु-ऋक्-धास्याभ्यु’ इति गम्यते ॥

७. तै० म० ३।४।११॥ पाठभेदेन ऋ० ३।५६।१॥

८. अत्र मन्त्रो निरुक्तः [१०।२२] मध्यमस्यानदेवनापरो व्याख्यातः ॥

पञ्चतानि [हि] सृज्यन्ते गमस्थस्यैव देहिनः ।

प्राणुः कर्म च वित्त च विद्या निधनमेव च ॥

इति । तदनुरूप व्यापारयति इत्यर्थः । अथवा यातयति गमयति प्राणिनः
कृप्यादिकं मघु प्रजानन् जन जनने इत्येतन्मय, [प्रकर्षेण जा]यमानः उद्यन्नु-
द[य] गिरेरित्यर्थः । तथा च श्रूयते—उद्यन् खलु वा आदित्यः^१ [मित्र] ^२
मित्र एव दृष्टिप्रदानादिना दाधार धारयति पृथ्वीम् पृथिवीशब्देन तद्गत
भूतजातम् उच्यते । पृथिव्याधारभूत भूतग्रामम् [उत] उतशब्दोऽप्यर्थ
घाशब्दात्परो द्रष्टव्यः । ग्रामं ग्रामपि दिव चेत्यर्थः । किं च मित्रः कृष्टी,
कृष्टस्य इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति^३ इति । कथं ? बहुमानात् दृष्टा-
दृष्टार्थेन कर्मणा तद्वन्तो मनुष्या अनिमिषा तृतीयकवचनस्य सुपां सुलुक्^४
इत्याकारः अनिमिषेण । केन ? सामर्थ्याद् दिव्येन चक्षुषा, अनिमिषा देवा
इति प्रसिद्धौ । तथा च श्रूयते—“न तिष्ठन्ति न निमिषन्त्येते” इति । अभि-
चष्टे पश्यतिकर्मायम्, आभि[मु]ख्येन पश्यति लोकपालत्वात् पुण्यपाप-
कर्मणि च वर्तमानान् । साकाङ्क्षत्वाद् यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । य एवविध
तस्मै मिनाय, सत्याय सत्यभूताय हृष्यं हविश्चर्वादि घृतवत् घृतेन च युक्त
विधेम विदधतिर्दानकर्मा ददाम । त्वत्पर्यासक्तमनसो वयमिति वाक्यशेषः ।

“ब्रूवाण” इति पाठे ब्रूवाणशब्दो यजमानः^५ (१, ह्यादित्यवचन)
प्राणरूपत्वात् । तथा च श्रूयते—“तस्मादेन प्राण इत्याचक्षते”^६ [इति] ॥

—१०१—

१. चाण० नी० ४.१। तत्र पूर्वार्धोत्तरार्धयोर्व्यत्यामो वन्ते ॥

२. अनुपलब्धमूलमिदम् । ऐतरेयब्राह्मणे [५।३।१] तु ‘उद्यन् खलु वा आदित्य
सर्वाणि भूतानि प्रणयति’ इत्येव पाठ उपलभ्यते । अथर्ववेदे [११।३।१३] तु ‘स मित्रो
भवति प्रारदघ्न’ इति पठ्यते । ३. निरु० १०।२२॥

४. अष्टा० ७।१।३६॥

५. ऋ० १०।१०।८॥

६. ऋग्वेदे [३।५६।१] ‘प्रजानन्’ इत्यस्य स्थाने ‘ब्रूवाण,’ ‘सत्याय’ स्थाने
‘मित्राय,’ ‘विधेम’ इत्यस्य स्थाने ‘जुहोत’ इति पाठः ।

७. निरुक्ते [१०।२२] तु “प्रब्रूवाण शब्दं कुर्वन्” इत्येव व्याख्यातः ।

८. ऐ० ब्रा० १।३१ । तुलनीयम्—आदित्यो ह वै प्राणः । अन्तो० १।५॥

प्र स मित्रं मर्तो अस्तु प्रयस्वान् यस्त आदित्यः शिक्षति वृत्तेन ।
न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमहो अश्नोत्यन्तितो न दूरात् ॥३२॥

विश्वामित्रस्यैवायम् । प्र प्रशब्द 'अस्तु' इत्याख्यातेन सवध्यते । हे मित्र
मर्तं मर्तं इति मनुष्यनाम^१ मरणधर्मत्वात् म्रियते ह्यसौ यदा कदाचित् । तथा
ह्याप्तवचनम्—जातस्य हि मरणं ध्रुवम्^२ । अस्तु प्रास्तु प्रकर्षेणास्तु भवतु,
भृश प्रयस्वान् प्रय इत्यन्नाम^३, तदस्यास्तीति तद्वत्, भूमिं चाय मनुष्यप्रत्यय
बह्वन्तो भवतु । बह्वन्तो हि लोके नितरा विराजते । तथा च श्रूयते—तस्मा-
दधस्येवेह भूयिष्ठमग्नं भवति स एव भूयिष्ठं लोके विराजते^४ इति । कोऽसौ ?
यजमान श्रद्धावानः ते तुम्य आदित्य अदिते पुत्र शिक्षति शिक्षति चेद् दान-
कर्माः^५ ददाति वृत्तेन व्रतमिति कर्मनाम^६ कर्मणा यागाख्येन, किं ? सामर्थ्याद्
हविश्चर्वादि । न केवलमग्नवानेव सम्भवति, [किं तर्हि] न हन्यते मृत्यु-
नापि पुरा शतसवत्सरलक्षणादायुष न जीयते ज्या वयोहानौ नापि होयते
दुःखादिभिः । अथवा जि जये इत्यस्यैतद्रूपम् न जीयते शत्रुभिः । त्वा ऊत
इत्यवते रक्षणार्थस्यैतद् रूपम्, त्वया रक्षितोऽनुगृहीत इत्यर्थः । [न] न
इत्येव निपातोऽश्नोतीत्याख्यातेन सम्बध्यते । एनम् त्वदाराधनतत्परम् अह
[अह] शब्दो हन्तेनिरुद्धोपधो विपरीताक्षरोऽमुन्प्रत्ययान्तो निरुक्तः^७
पापपर्याय । हन्ति होतृवर्तार यदा वदाचित् । तथा च स्मरणम्—

अथर्मजघते तावत् ततो भद्राणि पश्यति ।

तत सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥८॥

इति । मित्रकारः अपि पाप अश्नोति नत्राऽत्र सवध्य । नाश्नोतीति नाश्नुते
न बाधते इत्यर्थः । अन्तित दूरप्रतियोगित्वादन्यदशब्द समीपवचन, न दूरात्
नापि दूरात् पूर्वजन्मनश्च । पञ्चम्येकवचनमेतत् सप्तम्येकवचनस्याग्ने द्रष्ट-

१ तै० म० ३।४।११॥ ऋ० ३।५६।२॥ २ निष० २।१॥

३ गीता ७।२७॥

४ निष० २।७॥ तत्र 'अव' इति पाठात्तरमप्यन्ति ।

५ ऐ० ब्रा० १।५॥ ६ निष० ३।२०॥

७ निर० २।१२॥

८ अथ निरणम्—अदृष्टिर्वाहर्वाहर्वाह हन्तेनिरुद्धोपधाद् विपरीताद् इति ।

निर० ४।२१॥

९ मनु० ४।१७४॥

द्रष्टव्यम्—इह जन्मनि पूर्वजन्मनि च, कृतमिति वाक्यशेषोऽध्याहार्य । एत-
दुक्तं भवति—‘परिदृढभक्तिपुर सर भगवन्त भक्तवत्सलमादित्य परिचरत
सर्वा सम्पदो भवन्तु’ इत्यभिप्राय ।

— ० —

आ सत्येन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृत मर्त्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवना विपश्यन् ॥३॥

उद्यत्नादित्य सवितृश-देनोच्यते [आ] आकारो वर्तमान इत्यनेन
सम्बध्यते । सत्येन सत्सु विद्यमानेषु स्तम्भकुम्भादिभावेषु तायमानः ।
“कृष्णेन” इति दाशतयीष्वाह* । तथा सति कृष्ण कर्पतर्नाशायस्य, तमग्नादेर्ना-
शयिता, रजसा रज श-दन तेजश्चोदक च लोकश्च शोणित चाहश्चोच्यते* ।
इह प्रकरणवशान् तेजाऽभिधीयते । वर्तमान आडोऽन [सवन्ध] आवनमान
परिभ्रमन् नेमिधर्मेण निवेशयन् प्रवेशयन् कुर्वन्मित्यर्थं अमृतम् अन्नं जीवन-
मित्यर्थं मर्त्यं च मरणं च, त्वदायत्तं हि जीवनं मरणं च, कालस्य हेतुभूत-
त्वात्—कालं पचति भूतानि कालं सहरते प्रजा* । अथवा निवेशयन्
अमृतं द्वितीयैकवचनं चैतद् बहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् अमृतान् अमरण-
धर्मणो देवान्, एवमेतत् मर्त्यं च मरणधर्मणो मनुष्यान्, देवलोकं मनुष्यलोकं
चेत्यर्थं । स ह्यात्मीयेन तेजसा सर्वं व्यपारयति । अतश्च हिरण्ययेन हिरण्य-
येन [सविता] सर्वस्य कर्मणं प्रसविता अम्यनुज्ञाता रथेन आ देवो याति
आयाति देवो दानादिगुणयुक्तं भुवना विपश्यन् [भुवना] “शेष्टं दत्ति
बहुलम्” इति शिलोपं भुवनानि भूतजातानि साक्षिरूपेण स्थितं सति-
त्यर्थं ॥

१ तै० सं० ३।४।११॥ पाठभेदेन ऋ० १।३।१२॥

२ सवतयस्तम सूर्यादुपस च प्रवतयन् । दिवाकरः प्रतीत्येव सविता तेन
कर्मणा ॥ इति बृहद्देवताकार । बृ० दे० २।६३॥

३ द्रष्टव्यं पूर्वं त्रिशत्तममत्रव्याख्याने सत्यपदविवरणम् ।

४ ऋ० १।३।१२॥

५ अथ निरुक्तम्—रजो रजते । ज्योती रज उच्यते । उदकं रज उच्यते ।
लोका रजास्तुच्यन्ते । अमृगहनी रजसी उच्यते इति । निह० ४।१६॥

६ तुलना—म० मा० आदि० १।२४८॥

७ म० ६।१।७०॥

उद्वय तमसंभरि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् ।

द्व द्वेना सूर्यमगन्तु ज्योतिरुत्तरम् ॥३४॥

प्रस्कण्वस्त्वार्यम् । एतेन द्विप्रकार ज्योतिरादित्याख्य वाह्यमभ्यन्तर चाभिधीयते । [उद्] उदित्ययमुपसर्गोऽन्तर्भूतक्रियावचनो द्रष्टव्य, उदितमित्यर्थः । वय दा[तार] तमस ग्रन्थकारस्य परि वर्जनार्थः । एतदुक्तं भवति—तमोपनयनार्थं बहुलतमपद्ध विदायं पञ्चमिवोत्थितमित्यर्थः । ज्योतिश्च्युतेरादिवर्णव्यापत्त्या कितनूप्रत्यान्तस्य ज्योतिश्शब्दो निरुक्तः । ज्योति दीप्ति मण्डल प्रत्यक्षगोचर पश्यन्त प्रणमन्त परिदृढभक्तिपुरसरमाराधयन्त इत्यर्थः । उत्तरम् उत्तरमुत्तारणहेतु प्राणिना सुप्ताना मृतकल्पानाम् । एकवाक्यतासंपादनार्थं यत्तच्छब्दावध्याहार्याः । यदेवधिय मण्डल करामलकरूप तत्रस्थ देवम् दानादिगुणयुक्तमागमगम्य निर्वाण देवत्रा देवन्त देवानामपि नातर निरतिशयसामर्थ्ययोगेन सूर्यम् सत्तरिमन्तरिक्षे सर्वदा धारयितार वा प्राणिना प्राणरूपत्वात् । तथा च—आदित्यो [ह] वै बाह्य प्राणः इत्युपनिषत्सु गीयते । अगन्तु गतवन्त प्रायेण च गमिष्याम इत्यभिप्रायः । ज्योति ज्योतिमय [उत्तरम्] उत्कृष्ट पर पुरुषम् । एतदुक्तं भवति—अनेकजन्माभ्यासबलेन सर्वोपनिषत्सु गीयमान प्रत्यक्षपरोक्षरूप भगवन्तमादित्य वेद्यः सुखिनो भविष्याम इति ॥

— ० —

१ तृ० म० ४।१।७॥ पाठभेदेन ऋ० १।५०।१०॥

२ अत्र निष्क्रम—‘अथाप्यादिविषययो भवति । ज्योति धन बिन्दु बाटप इति’ । ३।१॥ अत्र स्वदम्बामिनिदिष्ट पाठ—‘अथाप्यादिव्यापत्तिमवति’—“इत्यादि युनश्चापमव पाठ उत्तरत्र अथाप्यन्तव्यापत्तिमवति’ इत्यत्र व्यापत्तिगदरय तावदप्येवममान निरक्तसमुच्चयकारस्याप्यत्र च्युतेरादिवर्णव्यापत्त्या.....” इति व्यापत्तिगदरस्यैव प्रयोगाच्च ॥ यद्यपि दुर्गटीकार्या प्रतीकग्रहण ‘विषयय’ शब्द एवोपन्यन्त, पर न ग दुर्गम्बोद्धत पाठ इति प्रतीयत । यतो हि तद्व्याख्याने ‘द्युत दीप्ती नस्यादिव्यापत्त्या ज्योति’ इति व्यापत्तिगद एव पठ्यते ॥

वैयाकरणान्नु ‘द्युतरिमन्तादरय ज’ [५० उणा० ३।११०] इत्येव विदपति ॥

३ प्र० ३।५॥

४. विनापि गमाग स्पन्, ग्रन्थान्तरत्वाद् । यथा—गप्यावधू गृह करेण भातु’

उदुं त्यं जातवेदमं देवं वहन्ति केतवः ।

दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥३५॥

प्रस्कण्वस्यापम् । उद् इत्ययमुपसर्गो वहन्तीत्याख्यातेन संवर्धयते । [उ] उकारः पदपूरणः, विग्रहादीनामर्थानामसम्भवात् । त्यम् तच्छब्दसमानार्थ-
स्त्यच्छब्दः । त्यच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । य मुनिजन-
विद्याधरादयो नमन्ति तमिति सम्बन्धः । जातवेदसम् जाते भूतजाते विद्यते-
ऽस्तीति जातवेदा आत्मरूपत्वात् । तथा च श्रूयते—‘सूर्य आत्मा जगत्स्तस्यु-
षश्च’^१ । जातवेदसं सर्वप्राणिहृदयकोशगुहाशय देवम् दानादिगुणयुक्तं वहन्ति
उदोऽत्र सम्बन्धः उद्वहन्ति उद्गमयान्ति व्यापारयन्ति इत्यर्थः । केतवः रश्मयः
सहस्रसंख्यानाः^२ । अथवा केतवः रश्मिना नाशयितारः कस्य ? तमसो, रक्षस-
श्चैनसश्च । केतवः एनं किमर्थं ? दृशे, दृशे विश्वे च^३ इति तुमर्थे निपात्यते,
द्रष्टुं दर्शनाय, कस्य ? विश्वाय विश्वस्य, विश्वशब्दः सर्वपर्यायः । पठधर्थे
चतुर्थी, तथैकवचन बहुवचनस्य स्थानं द्रष्टव्यम्, सर्वेषां भूतानामिति
वाक्यशेषः । तथाहि यास्कस्य निरक्तभाष्यकारस्य वचनम् सर्वेषां भूतानां
दर्शनायैव^४ इति । सूर्यम् सरणधर्माणमादित्य, स हि सर्वदा सरत्वेव न
क्वचिदवतिष्ठने भूतजातानां विभूत्यै ॥

—:०:—

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्ता द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगत्स्तस्युपध्वं^१ ॥३६॥

कुत्सस्यार्पम् । चित्रम् चित्ररूपं देवानाम् अग्न्यादीनां दीप्तिमतां मध्ये ।

इति जाम्बवनीविजये पाणिनि । भाज्येनाक्षिणी भाज्य इत्याश्वलायन (द्र० ‘भाज्येना
क्षिणी भाज्य—इत्यसमासेऽपि त्यप् प्रयुक्तः’ तन्त्रावा० (१।३।८ पृष्ठ २५६ पूना) ।
अच्यं देवानु गतः’ इति काशिकाकारोद्धृतः पाठ (७।१।३८) ।

१. तं० स० १।२।८॥ ऋ० १।५०।१॥ २. ऋ० १।१२।५।१॥

३. द्र० ऋ० ६।४७।१८; जं० उ० ब्रा० १।४५।१॥ ४. य० ३।४।११॥

५. नि० १२।१५॥ ६. तं० स० १।४।४३॥ ऋ० १।१२।५।१॥

तथा ह्युक्तम्—“आदित्यस्तेजसा दिवि” इति । अथवा चायनीय देवानां पूजनीयम् उदगात् उदगमत्, तदिदं ज्योतिः आदित्याख्यं अनीकम् अनीकशब्देन सेनाभिधीयते सेनारूपं प्रतिबन्धिभूतानां देवद्विधामपनेतृणाम् । अथवा अनीकमनन्तप्राणरूपमित्यर्थः । चक्षुः चक्षुश्शब्दं चष्टे पश्यतिकर्मणः, चक्षुः कस्य ? मित्रस्य वरुणस्याग्ने च । तथा च श्रूयते—“असौ वादित्यो देवानां चक्षुः” इति । सर्वेषां देवानां चक्षुः किं पुनर्मनुष्यादीनाम् । उदयानन्तरमेव आप्रा प्रा पूरणे अभिमुख्येन पूरयतीति, किं ? द्यावापृथिवी दिवं [पृथिवी] च अन्तरिक्षं च । केन ? महत्त्वेन स्वेन महत्त्वेन तत्क्षणमेव त्रैलोक्यं प्रकाशयतीत्यर्थः । अन्तर्हितप्रकाशनं हि भगवत् आदित्य[स्य] कर्म । तथा चोक्तं भाष्यकारेण—“यच्च किञ्चित् प्रवह्नितादित्यकर्मैव तत्” इति । किं च सूर्यं आत्मा अत्तेर्धातोरात्मशब्दो निरुक्तः । अस्ति ह्यसौ सर्वाणि भूतानि अनुप्रविश्य चतुर्विधमाहारम् । [तथा] च गीयते—

अहं घँश्चानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाधित ।

प्राणायानसमायुक्तं पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥^१

इति । कस्य ? जगतः जङ्गमस्य मनुष्यादेः तस्युपलब्धं स्यादवरस्य वृक्षादेः । द्विविधं खलु भूतजातमिहावस्थितं जङ्गमं च स्थावरं च । तस्य सर्वस्य [अ]यमेवात्मरूपेण स्थितं इति ॥

—:०:—

तच्चक्षुर्देवर्हितं शुक्रमुच्चरेत् ।

पश्यैष शूरदं शतं जीवैष शूरदं शतम्^१ ॥३७॥

वसिष्ठस्याप्यम् । आदित्यो^२ देवता । [तत्र] तच्छब्देन जगदध्यापारकारणमादित्याख्यं ज्योतिरभिधोयतेऽविनाशि वेदविद्भिरभिवाद्यमानं तत्

१. मनु० ८।८२ इतोऽग्रे प्रसिप्ते ऽनोवे ॥

२. अनुपलब्धमूनमिदम् ॥ ३. निरु० ७।११॥

४. अतनं बवचिदारमशब्दो निरुक्तो यास्केन । ५० निरु० ३।१२॥

५. गीता २५।१४॥

६. ऋ० ७।६६।१६ ।

७. भारवादनस्तु श्रूयं देवतायाह—“..... तिष्ठ जीवं” इति [ऋ० श्रुवा० ७।६६] ॥

चक्षु चष्टे इति पश्यतिकर्मा, पश्यति ह्यसावध्यक्षभूतो भगवानादित्य प्राणिना चेष्टित शुभमशुभ वा । अथवा चक्षुर्दर्शन, कस्य ? देवानाम् । तथा च श्रूयते—“असौ वादित्यो देवाना चक्षुः” इति । देवहितम् देवाना दानादिगुणयुक्तानामग्न्यादीना हितम्, आदित्यो ह्युदयास्तमयाम्यामग्नि-होमहवि-प्रदानार्थमहोरात्रविभाग सम्पादयति, तस्माद्वितमुच्यते । देवैर्वा निहित लोकरक्षणार्थं देवहितम् । अथवा देवादयो दानशीलानुष्ठायिन तेषामात्मसायुज्यसंपादने हित श्रेयस्करम्, तत्र प्रविष्टाना नित्यानन्दत्वात् । “पुरस्तात” इति शाखान्तरम् । पूर्वस्या दिशि शुक्रम्, “शुक्र शोचतेर्वीप्ति-कर्मण” । शुग दीप्ति, सा यस्यास्तीति मत्वर्थीयो रप्रत्यय, मधुर इति यथा । शुक्रमतितेजस्वितया विराजमानमित्यर्थः । उच्चरत उद्यन् उन्मुख-मयूख ज्योतिरादित्याख्य पश्येम । कियन्त काल ? शरद शतम् शरच्छब्दः सवत्सरपर्याय, सवत्सरशतम् । अथवा शरच्छब्देन ऋतुरभिधीयते न सवत्सर । शरदि हि व्याधिवहुलत्वा[त्]द्दुर्दर्शमिति विशेषण प्राच्यते । श्रूणातीति शरत [तथा च] श्रूयते—“शरद वाऽस्या काल सा ते यावा एष हिनस्ति यः^१ हिनस्ति” । जीवेम शरद शतम् जीवन्नेव पश्यतीति पीनरुक्त्यप्रसङ्गो जातः । अतस्तत्परिहारार्थमेव याजनीयम्—पश्यतिक्रियया दर्शनमात्रमभिहित, जीवेम इत्यनेन सर्वसम्पदगत जीवनमाशास्यते, न प्राण-धारणमात्रम् । एतद्वक्त भवति—देवमनुष्यादिसुखमाद्यनभूतमादित्याख्य ज्योति पश्यन्त सर्वाभि सपद्भिः सगत्य सुख जीवन्ति मन्त्रशेषो व्याख्यातः ॥

—१०१—

इम मे वरुण श्रुधी हवमन्त्रा च मृष्टय ।

त्वामवस्पुरार्चके^२ ॥३८॥

शुन शेषो यूपे नियुक्तो वरुण प्रार्थयने^३ । प्रत्यक्षकृतोऽय मन्त्र । इमम् प्रत्रान्त मे मम मत्सवन्धि न मत्प्रयुक्तमित्यर्थः । वरुण परितस्तेजसा सर्वस्य जगत प्रकाशयित श्रुधि शृणु हवम् स्तोममृड्मयमेकात्रिशतसख्याप्रयुक्तम् ।

१ अनुपलब्धमूलमिदम् ॥ २ माध्य० यजू० ३६।२४॥

३ निरु० ८।१०। तत्र ‘ज्वलतिकर्मण’ इति पाठः ॥

४ अनुपलब्धमूलमिदम् । अत्र पाठोऽप्यन्तं अष्ट ।

५. ऋ० १।२५।१६॥ तै० स० २।१।११॥ ६. ए० शा० ७।१६॥

तथा हि हरिश्चन्द्रस्याख्याने श्रूयते—स वरुण तुष्टावात उत्तराभिरेक-
त्रिशता' इति । श्रुत्वा च स्तोम मर्तानुग्राहकतया अद्य अस्मिन्नहनि च चशब्दः
समुच्चयायं इवश्च प्रदर्शनार्थमिदं सर्वेष्वप्यहं सु इत्यर्थः । मृळय, मृड सुखने,
सुखय सुख कुरु । त्वाम् निग्रहनुग्रहसमर्थम् अवस्यु अवते रक्षणायस्य वा
तर्पणार्थस्य वाऽऽसुन्प्रत्ययान्तस्य 'अव' इति रूपम्, 'सुप आत्मन' इच्छतीति
अवस्यु क्यच्प्रत्ययः, "क्याच्छन्दसि" इत्युप्रत्ययः, अवस्यु पालनकाम
तर्पणकामो वा । अहमासनमृत्युरिवास्थित आचके याच्ञाकर्माज्यम्, आभि-
मुख्येन याचे । याचेद्विकर्मकत्वात् प्रकरणान्विन कर्मपदमध्याहार्यम् । आयु-
ष्कामो हि शुनःशेषः प्रजापतिप्रमुखान् देवास्तुष्टाव । अतः आयुर्याचे त्वामि-
त्यर्थः यतस्त्व पापकर्मणो निग्रहे युक्तः । तथाहि श्रूयत—अनृत वं क्रिय-
माण वरुणोऽसु गृह्णाति' इति । तस्मादिह दुश्चरिताद्वा पूर्वज-मदुश्चरिताद्वा-
ऽहमिमामवस्थां प्राप्तो यथाऽहं क्षपितकल्मषो दीर्घायुश्च स्याम्, तथा त्वया
सम्पादनीय इति ॥

—:०.—

तच्चा गामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हुविर्भिः ।

अहँष्टमानो वरुणेह धोध्युरुं शस मा न आयुः प्रमोर्षाः' ॥३९॥

शुन शेषो वरुणमाह । [तत्] तच्छब्देन बुद्धौ विपरिवर्तमानभिलषित-
मायुरभिधीयते । आयुः [त्वा] त्वा [यामि] याचे । अथवा तत्प्रेति तनु
विस्तारे इत्यस्य क्त्वाप्रत्ययान्तस्य उवितो वा' इतीद्विवक्ष्य एतद् रूपम्,

१ ऐ० ब्रा० ७।१६॥ तत्र 'वरुण राजानमुपसमासत' इति पाठः ॥

२ अ० ३।११-॥ ३ अ० ३।२।१७०॥

४ 'दुहिषाचिषिपूच्छि' इत्यादिषु [महाभाष्य अ० १।४।५१] परिगणित-
त्वात् ॥

५ अनुसन्धमूनमिदम् ॥ ६ ऋ० १।२४।११॥ तै० म० २।१।११ ।

७ अ० ७।२।५६॥

८ तुलनीया स्वन्दनिरुक्तटीका—तत्र एतदयथा व्याख्यायते । तत्वा.....
तन्निशा गच्छामीत्यर्थः.....तत्वा इत्येनम् तनु विस्तारे इत्यस्य क्त्वाप्रत्यय रूपम् "

' इत्यादि । निरुक्त २।१॥ भा० २ पृ० ११॥ निरुक्तदत्तेकवानिज्वारोऽयमेवाह ।

तत्त्वा तनित्वा परिचर्यया याचे । परिचर्ययाऽभीष्टा देवताभिलषितमर्थं ददाति । ब्रह्मणा परिवृद्धेन एकत्रिंशत्सख्यायुक्तेन' स्तोत्रेण' वन्दमानः स्तुवन् स्तुतिप्रवृत्तत्वाद् याच्याया तदाशास्ते कामयते । अयमपि यजमानः हरिश्चन्द्राख्यो महोदरव्याधिना ग्रस्तः । तथा हि हरिश्चन्द्रोपाख्याने श्रूयते— 'अयं हंसवाकं वरुणो जग्राह तस्य महोदरं जज्ञे' इति । हविर्भिः अस्मदिभिः (? , अन्नादिभिः) । अतो भगवन् अहेळमानः हेळति. क्रुध्यतिकर्मा, अक्रुध्यन् कुतः ? सर्वो हि [लो]को बहुभिर्याच्यमानः क्रुध्यति । हे वरुण इह इति कालः प्रतिनिर्दिश्यते, एतस्मिन् काले बोधि बुध्यस्व विज्ञापनमिति शेषः । बुध्वा च भक्तवत्सलतया उरुशस उर्वति बहुनाम' शंस स्तुतौ बहुस्तुतः, बहुभिर्यजमानैः स्तूयमानः । किञ्चिदर्थं कामयमान एव स्तोति । मा मेति प्रतिषेधार्थो निपातः^४ प्रमोषीरित्याख्यातेन सम्बध्यते । [नः] 'अस्मद्वो द्वयोश्च' इति द्वयोर्वहुवचनम्, आबयोः, मम हरिश्चन्द्रस्य च आयुः जीवितं मा प्रमोषीः मापहारीः । त्वत्प्रसादादहमपि हरिश्चन्द्रोऽपि नीरोगौ दीर्घायुषौ भूयास्वेत्यभिप्रायः ॥

—:०:—

!

एव व्याख्याने पदपाठे भेदो भवति । 'तत्' । 'त्वा' इति द्वे पदे चकार शाकल्यः । कदाप्रत्यये 'तत्त्वा' इत्येक पदम् । अपर च यदा द्वे पदे तदा संहिताया 'त्वा' द्वे तकारे भवत । एकपदे 'अनचि च' [अ० ८।४।४७] इति द्विवचन 'सर्वत्र शाकल्यस्य' [अ० ८।४।५१] इति प्रतिषिध्यते शाकल्यमते । तथा सति कदाचिदेकतवार स्यात् कदाचिद् द्वितकार इति ।

अपि च स्वरे दोषो भवति—'तत्त्वा' इत्येकपदे सतिशिष्टनियमेन 'कृत्वा' प्रत्ययस्य स्वरेऽन्तोदात्तत्व प्राप्नोति । इयने चाद्युदात्तत्वम्, सर्वत्र संहितासु तथैवोपलभ्यात् । द्विपदयोस्तु 'तत्' इति प्रातिपदिकस्वरेणोदात्त । तत् 'त्वा' इति 'त्वामी द्वितीयाया' इत्यादिनाज्जुदात्तः । तस्य संहिताया स्वरितत्वम् । एव च कृत्वाऽप्यव्याख्यानमेतन्निरस्त-समुच्चयकारस्येति स्पष्टम् ॥

१. पूर्वमन्त्रव्याख्याने द्रष्टव्यम् ॥

२. 'प्रणीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणामिधानं स्तोत्रम्' । 'अप्रणीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणामिधानं शस्त्रम्' इति मीमांसकाः । अत्र तु स्तोत्रपदं स्तुतिमात्रपरम् ॥

३. ऐ० ब्रा० ७।१५॥ तत्र 'तस्योदरं जज्ञे' इति पठः ॥

४. निय० ३।१॥

५. अत्र निरस्तम्—'मेति प्रतिषेध' ॥ निर० १।५॥

६. अ० १।२।५६॥

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम् ।

मिनीमसि अविद्यंवि' ॥४०॥

शुन शेषस्यैव वाक्यम् । [यत्] यच्छब्दो यदि इत्यस्यार्थे द्रष्टव्य ।
चित् हि द्वावपि निपातावनवाथौ, चिदित्येषो निपातोऽनेककर्मा^१ हीत्येषो-
ऽनेककर्मा^२ इति भाष्यकारवचनात् । तथापीह पूजादीनामविद्यमानत्वात्
पदपूरणो अनर्थकावित्यर्थः । ते तव व्रतम् इति सम्बन्ध । अर्थतो ह्युत्तमर्था-
नामानन्तर्यभकारणम्^३ प्रविशपिण्डीम् भक्षय गृहम्^४ इति यथा । विश,
विश इति मनुष्यनाम^५ विशन्ति हि ते प्राप्नुवन्त्यभिलषितमर्थं यत्नेन । यथा
प्राकृता युक्तायुक्तविवेकशून्या हृदयविहितं कर्म प्रलुम्पन्ति तथा वयमपीति
सम्बन्ध । [प्र] प्रशब्दो मिनीमसि इत्यनेन मवध्यते । हे वैव दानादिगुण-
युक्त वरुण [व्रतम्] व्रतमिति कर्मनाम^६ कर्म परिचर्या दृष्टादृष्टमुखसाधन
मिनीमसि इवन्तो मसि^७ इति मसश्छन्दसि विषये इकारान्तत्वमिष्यते ।
मिनीम मि हिंसायाम् इत्यस्य भूतकाले वर्तमानकालश्छान्दसत्वाद्विधीयते
बहु[ल] वचनाद् अविद्यं हतवन्तो वयमित्यर्थः । अविद्यं इत्यहो नाम-
धयम्^८ द्योतयतीति द्यु, अहन्यहनि अतीतेषु कालेष्वित्यर्थः । एतदुक्तं
भवति—शब्दादिविषये मसवत्तद्दद्या सन्तो वय त्वत्परिचर्यादिकर्मं लुप्त-
वन्त, तस्मादपचारात् मा हिंसिरित्यर्थः ॥

—:०:—

१ ऋ० १।२५।१॥ तै० म० ३।४।११॥

२ निर० १।४॥ तत्र निपात ' इति पद नास्ति ॥

३ निर० १।५॥

४ न्या० मा० १।२।१६॥

५ पूर्वोदृतस्य नियमग्योदाहरणमिदम् ।

६ निघ० २।३॥

७ निघ० २।१३॥

८ घ० ७।१।४६॥

९ निघ० १।६॥

यत् किञ्चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि ।

अचिन्ती यत्तव धर्मो युयोषिम

मा नस्तस्मादेनंसो देव रीरिपः' ॥४१॥

वसिष्ठो वरुणमाह । यत् किं च चशब्दश्चिच्छब्दपर्यायः, कीदृशं प्राण-
घातकहेतुभूतमित्यर्थः । हे वरुण दैव्ये समूहार्थे तद्धितः, देवसमूहे देवेष्वित्यर्थः
[जने] जनेषु च अभिद्रोहम् अभिद्रोहशब्देनापचार उच्यते, अभिद्रोहं वाव-
दूकं मनुष्या वयं चरामसि, किं च अचिन्ती धी[तो] मती सुष्टुती^१ इत्यादि-
वत्तृतीयायाः पूर्वसवर्णः । यत्तव धर्मा धर्मं शब्दः कर्मवचनः^२ "तानि धर्माणि
प्रथमान्यासन्"^३ इति यथा । कम परिचर्यादिरूपं युयोषिम नश्यतिकर्माज्यं,
लुप्तवन्तो वयमित्यर्थः । [मा] मेति प्रतिषेधार्थो निपातो रीरिप इत्या-
ख्यातेन संबध्यते । न अस्मान् तस्मात् हेताविय पञ्चमी, तस्मादेनसो हेतोः ।
एनसः एतेरसुन्प्रत्ययान्तस्यैतद् रूपं नकारश्चोपजनः,^४ पापपर्यायः । एति
हि तत् कर्तारम् । तथा हि श्रूयते—तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च^५
इति । हे श्वेद दानादिगुणयुक्त मा रीरिप. रिपतिहिसार्थः, मा हिंसीः । एत-
दुक्तं भवति—ज्ञानाज्ञानकल्माषापादितपापबन्धनापनयनपुरःसरं सर्वसप्त-
सुखसाधनभूतमायुरपरिमितं भक्तवत्सल देहीत्यभिप्रायः ॥

—:०—

१. ऋ० ७।८६।५॥ तै० स० ३।४।११॥

२. देवाद् यजत्री [अ० ४।१।८५ वा० ३] इत्यनेन प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु यज्ञः ॥

३. तुचना—काशिका० ७।१।३६॥

४. नपु सकलिङ्ग इति शेषः । द्र० हर्षनिङ्गानुशासनटीका—'कृती धर्मकृती
तरसाधने वर्तमानं धर्मं नपु सकम् । यथा—तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् इति (पृष्ठ
३४) । सुबोधिण्याममरव्याख्यायाम्—'नपु सकलिङ्गो धर्मशब्दः कर्मवचनं, पु स्लिगस्त्व-
दृष्टवचनः' इति ।

५. यजुः० ३।१।१६॥ ६. द्रष्टव्यम्—'इण भागसि' इत्युणादिसूत्रम् (४।१।६८)

७. वृ० उ० ४।४।२। निघ० १।४।७॥

कित्वासो यद् रिरिपुर्न दीवि यद्वा घा सत्यमुत यन्न विद्म ।
सर्वा ता विष्यं शिथिरेवं देवाधा ते स्याम वरुण प्रियासः ॥४२॥

अत्रेरापम् । वरुणोऽभिधीयते । वरुणो मध्यमस्थानो^१ द्युस्थानश्चास्ति^२ ।
उभावपि स्तोतृणामभिलषितार्थप्रदाने समर्थौ भवत, अग्निमादिगुणयोगाद-
श्वयंस्य च विद्यमानत्वात् । तथा चोक्त भाष्यकारेण—सर्वासु देवतास्वैश्वर्यं
विद्यते^३ इति । तथा भगवानादित्यो भक्तेष्वतिवत्सल । [कितवास] किं
तवास्तीति वर्तमाना [यद्] य मिथ्यारूप रिरिपु रपतेऽशब्दार्थस्यैतद् रूप
छान्दसम् । रेपिम उक्तवन्तो वयमित्यर्थं । [न] नशब्दोऽयमुपमानार्थोऽनर्थ-
को न^४, दीवि दीव्यतेरेतद् रूपम्, दिवि देवने आस्थान (आस्फार) प्रदेशे
निर्धना सन्तो भृत्यानामुपजीवनार्थं भर्तव्या हि भृत्या सर्वथा^५ इति मन्वादय
ब्राह्म । यव वा यच्चेति निपात पादपूरण । [सत्यम्] सत्यमेव यत्लोक-
स्यान (?) [उत] उतशब्दोऽप्यर्थे निपातानामनेकार्थत्वाद् यच्छब्दस्यार्थं
(?) सत्यमपि च यन्न विद्य न जानीम, सर्वदाऽसत्यवादिनो भवाम ।
अनृतवादिनो [हि] मनुष्या । तथा हि श्रूयते—सत्यसहिता वं देवा, अनृत-
सहिता मनुष्या^६ इति । अनृतवादिने ह्यनेक पाप श्रूयते—

पञ्च पञ्चनुते हन्ति दश हन्ति गवानुते ।

शतमश्वानुते हन्ति सहस्र पुष्पानुते ।^७

इति । अतां भगवन सर्वा ता उभयत्र शेलोप, सर्वाणि तानि पापानि विष्य
स्यतिरयमुपमृष्टो [विमाचन]^८, विमोचय अवस्य इत्यर्थं । शिथिरा शिथि-
राणि [शिथिलानि] श्रुतेर्लेश्रुतिर्भवति^९ विशिष्टसम्बन्धी [नि] यन्धनानि

१ ऋ० ५।८।५।८। तै० म० ३।४।१।१॥

२ निर० ५।४॥

३ निप० ५।६॥

४ निर० ८।३॥

५ न स्थाने 'वा पद गापु स्यात् । अथ भाव —

नवारोऽत्र मात्र उपमार्थो वा द्रष्टव्यान्वयका वा । उपमार्थेऽपि पुरस्तादुपचाराऽपि
सामर्थ्यान्वय । यतो हि पुरस्तादुपचारः प्रतिपदार्थीय, उपरिष्ठादुपचारः स्वापमार्थीयो
भवति । इ० निर० १।४॥

६ अनुपपन्नमूलमिदम् ॥

७ ऐ० वा० १।६॥

८ म० भा० उद्योग० ३।१।३।३॥

९ इ० स्पतिरयमुष्टो विमाचते । निर० १।१०॥ १० महामाष्य एमाद्गूत्र ॥

कुर्वति शेषः [इव] इवशब्दोऽन्यथक. । अथ हे देव दानादिगुणयुक्त अथ
अनन्तर त्वया क्षालितसर्वकल्मषा सन्तो वय ते तव स्याम भवेम । हे वरुण
प्रियास स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणे सख्ये वर्तमाना इति वाक्यशेष । मरुता^१ हि
सख्य महती विभूतिमाघत्त इत्यभिप्राय ॥

—:०:—

आपो हि छा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।

महे रणाय चक्षसे^२ ॥४३॥

निशिरसः सिन्धुद्वीपस्य वंतत्सूक्तम् । मार्जारनकुलादीना पृथग्धनन-
प्रायश्चित्तं विहितम्—सूक्तं वाब्दवतं जपेत्^३ इति नित्यकर्मणि च विधीयते । आपो
देवता । आपश्च देवताकाण्डे पृथिवीस्थानदेवतासु^४ समाम्नायते । आप
प्रत्यक्षरूपत्वात् मन्त्रस्य संबोधनावगत्यर्थो हे शब्दपूर्व^५ (?) शब्द पूर्वमध्या-
हार्यं), नित्यबहुवचनमेतत् । नाम्नामाख्यातजत्वप्रतिशानात्^६ क्रियायोगमङ्गी-
कृत्य सर्वं निर्वक्तव्यम् । आप आप्नोते, ताभिर्हि विश्व व्याप्तम् । तथा
चाथर्ववेदे श्रूयते—सर्वं वा इदमम्मयम्^७ इति । अपामधिष्ठात्र्यो देवता
आपद्यन्ते - हे आप. । हि शब्दप्रभृतीनामर्थानामविद्यमानत्वात् पादपूरणार्थत्वं
प्रतिपादयते । स्य भवथ । क्रीदृश. ? मयोभुव, मय इति सुखनाम^८ माद्यते-
रन्तर्णीतणिजयस्यासुनप्रत्ययान्तस्य दकारस्य यकारव्यापत्त्या चतद् रूपम् ।
मादयतीति मय, अन्तर्णीतण्यर्थोऽय भवति, मयस्य सुखस्य भावयिष्य प्राणिना
सुखस्य कर्ष्य इत्यर्थः । तथा च श्रूयते—यावन्तो अप्सु प्राणिनाम्^९ इति ।
[ता] तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसंबन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । या एवविधा जगदुप-
कारिण्यस्ता भूयमिति वाक्यशेष । कुत एतल्लभ्यते ? प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य
नः अस्मान् ऊर्जे उर्जशब्दोऽतवचनः^{१०} । उर्जोऽन्नाय क्षालिगोधूमरूपाय दधातन

१ एतेन वरुणशब्देनात्र मध्यमस्यानीयत्वात् मरुतो गृह्यन्ते^१ इति स्पष्टम् ॥
पदान्तरे दुस्मानत्वेन आदित्य उच्यते ।

२. ऋ० १०।६।१॥

३. मनु० ११।१३२॥

४. निष० ५।३५॥

५. निष० १।१२॥

६. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

७. निष० ३।६॥

८. ऐ० ब्रा० ७।१३॥

९. निष० २।७॥

तनप्रत्ययदृष्टान्दसोऽनर्थक । कुत ? तन इत्यर्थका उपजना भवन्ति^१ इति भाष्यकारवचनात् । धत्तेत्यर्थं, बह्वन्तमस्माक दत्तत्यर्थं । बह्वन्तमूलत्वात् सर्वसम्पदाम्, पुरुषेण [तत्] साधनीयम् । तथा च श्रूयते—तस्माद्यया कया च विधया बह्वन्त प्राप्नुयात्^२ इति । महे महते रणाय रमघातोऽेतद् रूप, रमणीय, चक्षते चष्टे पञ्चतिकर्मणोऽसुनप्रत्ययान्तस्येतद् रूप, ककारश्चोपजन^३ । महद् रमणीय भगवदादित्य दर्शनाय चक्षुर्धत्तेत्यनुपङ्ग । एतदुक्तं भवति—लाकमातृणा युष्माक प्रसादेनाक्षयमन्नमभिलषित दर्शनमस्तु इत्याशास्यते ॥

—०—

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ।

उशतीरिव मातरः^४ ॥४४॥

[यो वः] युष्माक सवन्धीति शेष । शिवतम शिव इति सुखनाम^५ शिम्पतेस्तपणार्थस्यान्तव्यापत्तिर्वकारेण^६ गुणाभावश्च । सुखातिशयहेतु रस रसेन भूयमास्वाद्य तस्य पण्ठीश्रुतेरेवदेशमिति वाक्यशेष, द्वितीयांशे वा पण्ठी वतावा (? , त वा) रस भाजयत भज सेवयाम् सेवय तवाय-मस्तीत्यर्थं । इह लोके न अस्मान् सहेन्द्रियप्रीतिसाधनभूत युष्मदीय रस मध्यम दत्तेत्यर्थं । किमिव उशतीरिव द्वितीयाऽहुवचनमेतत् प्रथमावहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् उशत्य इव मातर यथा वामयमाना स्नेहाद्रिचेतसो

१ निरु० ४।७॥ नैतस्याय भावो यन् 'तन' सर्वोऽपि प्रत्ययोज्यर्थकः । अपि त्वस्याय भाव — 'त' प्रत्यय एव नवारस्योपजनोऽनर्थक इति । यावान् मध्यमपुरुष-अहुवचनरूपस्य 'न', प्रत्ययस्यार्थस्तात्रानेव 'तन' इत्यस्य । अनो वरदविषयन विरयम्, यद्वा 'तन'प्रत्यये नकारोपजनदृष्टान्दसाज्यर्थक' इति पाठो द्रष्टव्यः ।

२ तै० उ० ३।१० ॥

३ 'तुमर्षे सेतेन' इति सूत्रेण चण्डिहोऽनेनप्रत्ययेऽपि मिथ्यपनि । यत् वररविना चष्टेरगुनि ववारोपजन उक्तं स चिन्त्य । यत 'चष्टे' इति चण्डि इति रूपम् ? तत्र घानो रूपं सयामस्य विद्यमानत्वात् ।

४ ऋ० १०।१॥२

५ निरु० ३।६॥

६ निम घानुद्विवादावन्यत्र च न क्वचिद् घानुपाठे पठ्यते ।

मातरो दृष्टादृष्टोपकारिण्यः सत्यो जनायारोग्यादि [सा] धनेन क्षीरादिना
रसेन भाजयन्ति तथा यूयमपीति वाक्यशेषः ॥

—:०:—

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयायु जिवन्थ ।

आपों जनयथा च नः^१ ॥४५॥

तस्मै, ययार्यं विभक्तोः सन्नमयेत्^२ इति भाष्यकारवचनाद् विभक्तिव्यत्ययेन
भवितव्यम्, चतुर्थ्येकवचनमपि द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । तच्छब्देन
पूर्वस्मिन् मन्त्रे प्रकृतस्य [र]सस्य प्रतिनिर्देशः । त रसं [अरम्] अरंशब्दः
कपिलकादिषु^३ पठ्यते, तस्माद्रेफस्य लापत्या भवितव्यम्, अलं पर्याप्तं
संकलमित्यर्थः^४ । गमाम अगच्छाम प्राप्नुयाम, चः युष्माकं यस्य रसस्य
क्षयाय क्षयो निवासः^५, निवासाय जिवन्थ जिवन्तिः प्रीणातिकर्मा^६, प्रीणयथ
[र] समतिशयं प्रीतिसाधनभूतं धारयथेति संबन्धः । हे आपः जनयथा च नः
अस्मान् प्रकाशयत इत्यर्थः । अथवा जनयथ पुत्रपौत्रादिसहितानस्मान्
संपादयत । अपत्यमूलं हि मर्त्यस्यामृतत्वम् । तथा हि श्रूयते—“प्रजाभिरग्ने
अमृतत्वमश्नाम्”^७ इति ॥

—:०:—

गन्तो देवीरुभिष्ट्य आपो भवन्तु प्रीतये ।

शं योरुभि संवन्तु नः^१ ॥४६॥

[शम्] शमिति सुखनाम^२ । सुखरूपहेतुभूताः नः अस्माकं देवीः
प्रथमावहवचनस्य स्थाने द्वितीयावहवचनमेतत्^३, देव्या देवतास्वरूपत्वात्

१. ऋ० १०।६।३॥

२. निघ० २।१॥

३. “संज्ञाछन्दसोर्वा कपिलकादीनाम्” [म० ८।२।१८॥ वा० ३]॥

४. “क्षयो निवासे” [म० ६।१।२०।१] इत्यादिना निवासार्थे क्षयशब्दस्याद्य-

दात्तत्वविधानात् ॥

५. “हवि दिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः” इति भ्वादी पठ्यते ॥

६. ऋ० ५।४।१०॥

७. ऋ० १०।६।४॥

८. निघ० ३।६॥

९. बाल्छन्दसि (६।१।१०६) इति नियमेन प्रथमावहवचनेऽपि द्वितीयावहवचन

इव छान्दस रूपं भवति । तेन विभक्तिव्यत्ययो न कर्तव्यो भवति ।

स्तोतृणामभिलषितार्थप्रदायिन्य* । अथवा देव्य इति वरुणस्य राज्ञ [पत्न्य] ।
 तथा च श्रूयते—आपो वै वरुणस्य पत्न्य आसन्^१ इति । अभिष्टये अभिपूर्वाद
 इच्छते वितन्प्रत्ययान्तस्यैतद् रूपम्, अभिलषिताय आपो भवन्तु पीतये
 पानाय सामपानाय इत्यभिप्रायः । अभिलषित हि सोमपान ब्राह्मणस्य
 ऋणसवन्धित्वात् । तथा च श्रूयते—“यज्ञेन देवेभ्य प्रजया पितृभ्य” इति ।
 श्र यो पदद्वयमेतत्^२, शशब्देन शमनमुच्यते । कस्य ? रोगाणाम् । योरिति यु
 मिश्रणे इत्यस्य विनाशार्थस्यान्तर्गतित्यर्थस्य द्वितीयैकवचनस्य स्थाने पष्ठ्ये-
 कवचनम् पञ्चम्येकवचनमित्यवगमः । नन्वस्ति विनाशार्थस्य प्रयोगः ?
 अस्तीति श्रूयते—युतमस्य धनं युता वा^३ इति, नष्टमित्यर्थः । कस्य यावनम् ?
 भयानाम् । तथा च निरुक्तभाष्यकार आह—शमनं च रोगाणां यावनं च
 भयानाम्^४ इति । [अभि] अभिशब्दः कर्मप्रवचनीयः प्रतिना समानार्थो
 द्रष्टव्यः । प्रति रोगाणां शमनं, प्रति भयानां यावनम् । स्रवन्तु क्षवतिर्गति-
 कर्मा गच्छन्तु न अस्मावन् । रोगोपशमनं भयापनयनं चास्माकमाप-
 कुर्वन्तु इत्याशास्यते ॥

— ० : —

ईशाना वार्याणां क्षयन्तीश्चर्पणीनाम् ।

अपो याचामि मेपुजम्^१ ॥४७॥

[ईशाना ईश्वरा । वार्याणाम्] वृणोतेरेतद् रूपम्, वरणीयानां
 ज्योतिष्टोमादीनां, तत्साध्यत्वात्तेषाम् । अथवा वरणीयानां मणिमुक्ता-
 प्रयालादीनां तत्प्रभवत्वात्तेषाम् । अथवा वार्याणां वरणीयानां सर्वेषामेव
 लोकानामीश्वरः प्राणरूपत्वात् । प्राणा वा आप^२ इति श्रूयते । क्षयन्ती
 निवासयन्ती, निवसनहतुभूता, चर्पणीनाम् चर्पणीशब्दो निम्बते^३ मनुष्य-

१ ३०—आपो वरुणस्य पत्न्य आसन् । तै० ब्रा० १।१।३।८॥

२ तै० म० ६।३।१०॥

३ “गयु मुर्गु” इत्येकवचनस्य निर्वचनम् । “यमनं च रोगाणां यावनं च
 भयानाम्” इति द्विवचनस्य । ३० निरु० ४।२१॥ ४. अनुपनयनमूत्रमिदम् ।

५ नि० ४।२१॥

६ ऋ० १०।१।१॥

७ तै० ब्रा० ३।२।१।२॥

८ निरु० १२।२१॥ निष० २।१॥

प्रयाय प्रदर्शनायं, चर्पणीप्रभृतीना कर्मणि षष्ठी, चर्पणिप्रभृतीन् प्राणिनो धारयन्तीत्यर्थं, । तन्मूलो हि सर्वप्राणिना निवास जीवन च । तथा चोक्तम्—

अद्भि सर्वाणि भूतानि जीवन्ति प्रभवन्ति च ।

तस्मात् सर्वेषु दानेषु तोयदान विशिष्यते ॥^१

इति । इत्थं भूता अप याचामि भेषजम् ससारव्याधिनाशकरमौषधम् । द्विकर्मकत्वं याचेर्दक्षित—पौरव गा याचते^२ इति ।

— ० —

अप्सु मे सोमो^३ अब्रवीदुन्तर्विशानि भेषजा ।

अग्निं च विश्वशभुवम्^४ ॥४८॥

अप्सु [अप्सु] इति सप्तमीबहुवचन पृष्ठाबहुवचनस्य स्थाने, अपा मे मम सोम मध्यमस्थान वृष्टिलक्षणानामुदकानां पति अब्रवीत् । अन्तः अन्तःशब्दो मध्यवचन मध्ये अपामिति सवन्ध, विश्वानि सर्वाणि [भेषजा] भेषजानि सर्वरोगोपशमनसाधनभूतानि औषधानि । तथाप्यायु-र्वेदविदो निदिग्धिकादिषु^५ दोषेषु ता प्रयुज्यन्ते । अग्निं च वाङ्मन्, उदकेन्धन सामुद्रिकाणां मध्ये स्थित इति सम्बन्ध, वेद्युत वा मेघोदर-गतानामपा, जाठर वा प्राणायामधारणाविजृम्भविसृतानामपाम् । कीदृशम् ? विश्वशभुवम् विश्वशब्द सर्वपर्याय श्रमिति सुखनाम,^६ भवतिरन्तर्णी-तण्यर्थः । सर्वभूतजातस्य सुखस्य भावयितार कर्तारमित्यर्थः । अतो भेषजमिमं याचे इति सवन्धः ॥

— ० —

आपः पृणीत भेषजं वरूयं तन्वे^७ ३ मयं ।

ज्योक् च सूर्य दृशे^८ ॥४९॥

१ अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

२ महाभाष्य १।४।२१॥

३ ऋ० १०।६।६॥

४ साम्प्रत पाश्चात्यादिचित्सका अपि बहून् रोगान् जलचित्सयाऽपहन्ति ॥

५. निय० ३।६॥

६ ऋ० १०।६।७॥

हे आप पृणीत [प्रीड् तर्पणे,] तर्पयत इत्यर्थं । भेषजम् ज्वराद्यपन-
यनसमर्थमौषधं वरूण्यम् वरणीयं तन्वे शरीराय [मम] । ज्योक् ज्योक्-
शब्दो दीर्घकालवचन [च] शब्द पादपूरणार्थं, विश्वकाल सूर्यम् परार्थ-
रूप [दृशे] दृशे विख्याते च' इ[ति तु]मर्थे निपात्यते, द्रष्टुम् । एतदुक्तं
भवति—युष्मत्प्रसादादपगतसर्वरोगोऽहं चिरकालमाराध्य भगवन्तमादित्य
सायुज्यं गमिष्याम [?, मि] इत्यभिप्रायः ॥

इदमाप्तुः प्र वदतु यत् किञ्च दुरितं मयि ।

यद्वाहमभि दुद्रोहं यद्वा शेष उतानृतम् ॥५०॥

इदम् दुरितमिति सवन्धः । हे आप प्रवदतु प्रकर्षेणापनयत रोषय-
तेत्यर्थः । यत् किञ्च दुरितं मयि पापमिति वाक्यशेषः । कीदृशं तद् ?
उच्यते—यद्वाऽहमभिदुद्रोहं जिघासाया ज्ञानाज्ञानेन प्राणिजातं जघानं,
यद्वा शेषे क्षप्तवान् अहमुक्तवान् उतानृतम् अनृतमपि यत् तत् सर्वं नाशयत
इत्यर्थः । युष्मत्प्रसादादपगतसर्वकल्मषो भूयासमित्यर्थः ॥

आपो अग्नान्वचारिषु रसेन समगस्महि ।

पयस्यानग्न आ गच्छि तं मा संसृज वंचसा ॥५१॥

[आप] अद्य अस्मिन् कान्ते अग्नचारिषु अनुचरामि अहमाश्रितोऽयुष्मा-
नित्यर्थः । युष्मदीयेन रसेन समगस्महि बहुवचनमेव वचनस्य स्थाने, समगमि
सगनोऽहम् । मदभाग्यापचयविशेषेण यत् किञ्च पयस्यान् पय इति उदक-
नामं पिबेतेषां प्यायतेषां, पीयते हि तद् आप्यायने च, क्षीरेऽपि समान

निर्वचनम् तद्वान वैद्युत , मेघोदरस्त्वमपि हे अग्न अगाहि आविर्भव । आगत्य
च त मा मा भवत्पय सिक्तहृदय ससृज सगमय वर्चसा दीप्त्या अथवा
ब्राह्मणतेजसा ।

तदेतद् युष्मत्प्रसादादह क्षपितसमस्तकल्मष सवसपत्सगतो धर्मानुष्ठान-
योग्यश्च सजात इति सूक्तस्य समस्तस्यार्थकयनम् ॥

॥ इति वाररुचे निरुक्तसमुच्चये द्वितीयः कल्पः ॥

॥ अथ तृतीयः कल्पः ॥

यस्य देवतायै हविर्होतं स्यात् तां मनसा ध्यायेद् वषट् करिष्यन्^१
इति श्रुतेरतः परं दर्शपूर्णमासयाज्यानुवाक्या आज्यभाक्प्रभृतिस्विष्टकृत्-
पर्यन्ता व्याख्यायन्ते—

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद् [द्रविणस्युर्विपुन्यया ।

समिद्धः शुक्र आहुतः^२ ॥५२॥]

भारद्वाजस्यापेम् । अग्निः अग्रशब्दाग्रयतेरच अग्रणी सेनानीः । तथा
च श्रूयते—अग्निर्वै देवानां सेनानी^३ इति । वृत्राणि वृत्वा व्यतिपज्य
तिष्ठन्तीति वृत्राणि पापानि । तथा च श्रूयते—व्यतिपक्त इव वै पुरुषः पाप्मना^४
इति । पापानि मनोवाक्कायजकमंवृतानि यजमानस्य । अथवा वृत्राणि
रक्षासि, तानि वृत्वा व्याप्य सर्वं शेरते । अथवा वृत्रोऽमुर त्वष्टुः पुत्रः,
मेघो वा घूमादिसघातः । अस्मिन् पक्षे छान्दसमेतद् रूपम्, सर्वं जङ्घनद्
त्रियाम्बासविषये यद् द्रष्टव्यं, अत्यर्थं हन्ति । ननु च इन्द्रस्य वृत्रवधरूपं
कर्म ‘अयास्य कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवधः’ इति । सत्यमेवम्, तथापि संयोग-
रूपेण साहाय्य प्रतिपद्यमानो वृत्रममुर त्वष्टुः पुत्र मेघ वाऽत्यर्थं हन्ति
इत्युच्यते । पूर्वस्मिन्निर्वचनद्वये युक्तमेव । तथा हि श्रूयते—अग्निर्मा
तस्मादेनसो विश्यस्मान् मुञ्चत्वंहस^५ इति च । द्रविणस्युः द्रवतेर्यत्यर्थस्य
च द्रविण धनम्, गम्यते हि तत् सर्वं प्राप्नुमिष्यत इत्यर्थः । द्रविणं धन
हविलंघुण ‘[मुष] आत्मनः’ इच्छन्तीति वयच् प्रत्यय, तत् वयाच्छन्दसि^६
इति उ प्रत्यय । द्रविणस्युराज्यभाग वामयमान इत्यर्थः । विषम्यया

१. निर० ८।२२॥ तुलना—ऐ० ब्रा० ३।८॥ गो० ब्रा० २।३।४॥

२. अ० ६।१६।३४॥ पीर्णमास्यां प्रथमयाज्यभागस्यानुवाक्या । तथाहि—‘अग्नि-
वृत्राणि, एव सोमामि मत्पतिरित्याज्यभागो वार्त्रघ्नी पीर्णमास्याम्’ इति । ता० थी० १।८।१॥

३. तुलना कार्या—अग्निर्वै देवानामनीशम्, सेनाया वै सेनानी । ता० ५।३।१।१॥

४. ऐ० ब्रा० ४।४॥

५. निर० ७।१०॥

६. अनु० १।१०॥

७. प० ३।१।८॥

८. प० ३।२।१७०॥

पनायतिः स्तुतिकर्मा, विपन्यया विविधया शिवत्रया (१) स्तुत्या स्तूयमान इति शेषः । समिद्धं, इन्धो दीप्तौ सम्यग् दीपितं^१ शुक्रः शुक्रशब्दो निरुक्तो द्वितीयकल्पे,^२ अतितेजस्वितया विराजमान इत्यर्थः । आहूत आह्वयति- रर्चतिकर्मा अभिमुख्येन [आ]हूतोऽस्माभि अर्चितः [अभि]ष्टुत इत्यर्थः । “स्तूयमाना हि देवता वीर्येण वर्धते”^३ इति श्रूयते । वीर्यवृद्धो-ऽग्निरत्यर्थं हन्तीति सवन्धः ॥

—:०:—

त्वं सोमासि सत्पन्तिस्त्वं राजोत वृत्रहा ।

त्वं भद्रो असि क्रतुः^४ ॥५३॥

गोतमस्यापम् । प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रो मध्यमपुरुषयोगात्, त्वमिति च प्रयुज्यमानत्वात्^५ । त्वम् हे सोम असि भवसि । कीदृशोऽसि ? सत्पन्तिः सता वेदोदितकर्मनिरताना पतिः । पाता पालयिता वा । त्वं राजा । कस्य ? ओषधीना ब्राह्म[णाना]ञ्च । तथा हि श्रूयते—“सोम ओषधीनामधिपतिः,^६ सोमराजानो ब्राह्मणाः”^७ इति । विराजतीति वैराजोच्यते । उक्त शब्दोऽप्यर्थं स च समुच्चयार्थे द्रष्टव्यः । वृत्रहा वृत्र हतवान् वृत्रहा च । ननु चेन्द्रो वृत्रहेत्युच्यते ? उच्यता कामम्, अयमपि सोमो मध्यमस्थान इन्द्रस्य साहाय्य वृत्रवधे प्रतिपद्यमानो वृत्रहेत्युच्यते । अथवा वृत्रस्य पापस्य रक्षसश्च हन्ता । किं च त्वं भद्रः भजनीयो भूताना असि भवसि । [क्रतुः] क्रतुश्चासीति सम्बन्धः, प्रकाशयिता चासीत्यर्थः । अथवा “क्रतुसाधनत्वात् क्रतुरित्युच्यते, त्वत्साधना हि सर्वं क्रतवः । स त्वं प्रसीदास्माकमिति शेषः ॥

—:०:—

१. ‘दीप्त’ इति साधु स्यात् ।

२. निरु० समु० पृ० ३७ ॥

३. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

४. ऋ० १।६।१५॥ पौर्णमास्यां द्वितीयस्याज्यभागस्यानुवाक्या । इ० शा० श्रौ०

१।८।१॥

५. अत्र निरुक्तम्—अथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगा,

त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना [७।२] इति ।

६. तुलना—सोम ओषधीनामधिराजः । गो० वा० २।१।१७॥ सोमो वै राजो-
षधीनाम् । कौ० वा० ४।१२॥ तै० वा० ३।६।१७॥ ७ तै० वा० १।७।४, ६॥

८. क्रतुशब्देन सोमयोगा उच्यन्ते ।

अग्निः प्रत्नेन मन्मना शुम्भानस्तुन्वं ॥ स्वाम् ।
कविर्विप्रेण वाह्वे ॥५४॥

विरूपस्यापमं । अहविर्भागि स देवता अल्पत्वमुच्यते^१ । अस्मिन् प्रकरणे हविर्भाज एव देवता निरुच्यन्ते । अग्नि 'अग्र प्रथम यज्ञेषु प्रणीयते'^२ इत्यग्नि । प्रत्नेन प्रत्न इति पुराणनाम^३, पुराणेन गीयते, न केन मन्मना मन्यते स्तुतिकर्मणो मनिन्प्रत्यय एतद् रूपम् । त्रयीलक्षणेन स्तोत्रेण स्तूयमान इति शेष । शुम्भान शोभनो दीप्यमान इत्यर्थ । तन्वम् तनु स्वाम्, उभावपि शब्दौ द्वितीयेकवचनान्तौ विभक्तिव्यत्ययेन तृतीयार्थे द्रष्टव्यौ तन्वा स्वया स्वेन विग्रहेण तेजोमयेन कवि भ्रान्तदर्शन जमतेर्गंतिकर्मण, क्रान्ताङ्गदर्शन यस्य वा लोकेषु लोकपालत्वात् लोकवीक्षणतत्पर इत्यर्थ । अथवा कवते शब्दकर्मण कवि प्राणरूपत्वात् सर्वशब्दानां प्रयोक्ता इत्यर्थ । [विप्रेण] विप्र इति मेधाविनाम^४ अन्यत्र, इह तु विपूर्वस्य प्रा पूरणे इत्यस्य छन्दसि सर्वोपाधिव्यभिचारात् कप्रत्यय^५ । विप्रण पूर्णेन तेन सामर्प्यदि दौर्घेण । कुत एतत् ? 'स्तूयमाना वीर्यवन्त'^६ इति श्रुते । परिपूर्णेन वीर्येण वाह्वे स्तूयमान इति सम्बन्ध ॥

— ० —

अपाणो अग्निराज्यस्य हविषो धेतुं ॥५५॥

[अपाण] महत्या ग्रीत्या युक्त इत्यर्थ । तथा हि श्रयते—“एतद् वाग्ने प्रिय धाम यद् धृतम्” इति । अग्निराज्यस्य हविष इति पण्डीश्रुतेर्भागमिति

१ ऋ० ८।४४।१२॥ दण्ण्टी प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या । २० पा० श्री० १।८।२॥

२ अण्टीत्र पाठ । अथ मन्त्रो दण्ण्टी प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या । २० पा० श्री० १।८।२॥ भाव० श्री० १।१॥ ऋ० ८।४४ श्रुतस्य भावणीय उपोदान ।

३ तुनना—निद० ७।१४॥ ४ निष० ३।२७॥ ५ निष० ३।११॥

६ 'धातुस्योपगम' (ध० ३।१।१३६) इत्यननाञ्जसंब कप्रत्यय सिद्ध ।

७ धनुषलक्ष्यमूनमिदम् ॥

८ पा० श्री० १।८।३॥ दण्ण्टीपामया प्रथमस्याज्यभागस्य वाग्या ।

शेष , 'आज्यभाग' इति हि श्रूयते । वेतु वेतिरनेकार्थं , इहाशने [पान] वा वर्तते । अश्नातु पिवतु वा द्रवद्रव्यत्वात् ॥

—१०—

सोमं गीर्भिष्ट्वा वयं वर्धयामो वचो विदंः ।

सुमृलीको न आ विंश ॥५६॥

गोतमस्यार्पम् । हे सोम गीर्भि गृणातः स्तुतिकर्मणो रूपम्, प्रहयं जननीभि त्वा त्वा वयम् वल्लभा वर्धयाम । वचोविद वचसा वेदितार । यैवंचोभिस्तुष्यसि तेषामिति सवन्ध । सुमृलीक मृड सुखने अस्मादीकन् प्रत्यय , शोभनमर्पिता प्रह्लादशील इत्यर्थं । न अस्मान् स्तोतुन् आविश । वमनविरेचनकर्त्ता स सोम अभिमुख्येन प्रविशत्येव रसत्पे सोमे योज्यम् । चन्द्रमसि तु विश 'अनेकार्यत्वाद् घातूनाम्' अभिमुख्येन ह्लादयति [इति] योज्यम् ॥

— ० —

जुपाणः सोम आज्यस्य हविषो वेतु ॥५७॥

... 'आज्यस्य भाग हविष ह्यमानस्य वेतु अश्नातु पिवतु [वा] इत्यर्थं ॥

— ० —

अग्निर्मूर्द्धा दिव ककुत्पति पृथिव्या अयम् ।

अपां रेतांसि जिन्वति ॥५८॥

१ अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

२ ऋ० १।६१।११॥ दसोऽष्टौ द्वितीयस्याज्यभागस्यानुवाक्या ।

३ तुलना—'बहुर्या अपि घातवो भवति' इति । महोभाष्य १।३।१॥

४ दसंपीर्णमासमोद्वितीयस्याज्यभागस्य याज्या । शा० श्रौ० १।८।३॥

५ ऋ० ८।४।१६॥ 'अग्निर्मूर्द्धेत्याग्नेयस्य पुरोऽनुवाक्या' इति । शा० श्रौ०

अनेन भगवतोऽग्नेः पृथिवी सम्भोगरूपेण त्रैलोक्येश्वर' प्रतिपाद्यते । अग्नि अग्रणी भोगाना प्रधानभूतः । तथा च श्रूयते—“अग्निर्वै देवाना मुख सुहृदयतम”^१ इति । मूर्द्धा मूर्द्धशब्दः प्रधानवचन, स्वामिपर्याय, स्वामी कस्य ? दिव्य द्युलोकस्य । ककुत् ककुच्छब्द स्वामिवचन । कस्य ? साम-
र्थ्यादन्नरिक्षस्य । पति स्वामी [कस्य ?] पृथिव्या. भूलोकस्य, [अयम्] अयमिति सन्निकर्षार्थनिर्देशादाहवनीयात्मनाऽवस्थितोऽग्निरभिधीयते । एकमेव ज्योति त्रिषु लोकेषु प्रकाशत इत्यर्थः^२ । इत्य भूतोऽग्निः अपाम् सम्बन्ध-
पठत्रेपा सम्बन्धीनि रेतासि रेत शब्देन सारभूत वस्तु उच्यते । यथा ह्यन-
पानाम्या हृतस्य रसादिक्रमेण सारभूत तेजो निष्पद्यते । एवमपि सम्बन्धीनि पुरोडाशादीनि हवीषि रेतासीत्युच्यन्ते । तानि जिन्वन्ति, जिन्वति प्रीतिकर्मा', प्रीत्यान्नभक्षण लक्ष्यते, भक्षयतु इत्यर्थः । अथवा मध्यमरूपेणापि रेतासि तत्कारणानि स्यावरजङ्गमानि जिन्वति तपयतीत्यर्थः ॥

—:०:—

भुर्यो यज्ञस्य रजमश्च नेता यत्रा नियुद्धिः सचसे शिवाभि ।
दिवि मूर्धानं दधिपे स्वर्पां जिह्वामग्रे चकूपे हव्यवाहम्^३ ॥५९॥

त्रिशिरस्यापम् । [भय] नेद पृथिवीनामघेयस्य भूगन्दस्य रूपम्^४ ।
किं तर्हि ? लडि वर्णव्यापत्तिरदभावश्च, अभव भवसि । यज्ञस्य दशपूर्ण-
मासादे रजसश्च रज शब्देनात्रादवमुच्यते,^५ रञ्जयति भूतानि तपयतीत्यर्थः ।
उदवस्य च वृष्टिलक्षणस्य नेता । तथा च श्रूयते—अग्निर्वा वृष्टिमुदीरयति^६ ।
तदा पुनर्यज्ञस्य रजसश्च नेता भवसीरुच्यते । यत्रा नियुद्धिः साहित्य

१ 'त्रैलोक्येश्वर्यम्' इति तापु स्वान् ।

२ ऐ० शा० ७।१६॥

३ तथा च मन्त्रवर्णो भवति—स्तोमन नि दिवि दवागो...ऋ० १०।८८।१०॥
४ निर० ७।२८॥

५ निर० ६।२२॥

६ ऋ० १०।८।६॥ 'मूयो यज्ञस्यनि याग्या' इति । तां० श्री० १।८।४॥

७ एतन्मन्त्रव्याख्याने स्वर्गव्याभिनापि—“मुख इति नाय भूगन्द पञ्चम्यन्
पृथिवीवचन । गावेवाच [ध० ६।१।१६८] इति विमर्शेषुनात्तवचनान् । किं
तर्हि ? घाग्याउमनन्' इत्युक्तम् । निर० टी० भा० २ पृ० २० १५१ ॥ दुर्गावापगु
'भुव पृथिवीनोक्तान्' इत्येव व्याख्यानवान् [पृ० ३४७] नन् स्वर्गविषयादुपगणीयम् ।

७ उदव रज उच्यते । निर० ४।११॥

८ सं० म० २।४।१०॥

दीर्घत्वम्^१, यत्र यस्मिन् काले नियुद्धि, नियुतो वायो^२ इत्यादिष्टोपयोजन-
त्वानियुच्छब्देन वायवो लक्ष्यन्ते,^३ नियुद्धिर्वायुभि सचसे भजसि । सचत
इति सेवार्थः । सवाशंस^४ शिवाभि शिव इति सुखनाम,^५ सुखहेतुभि, यत्रेति
सूक्ते^६ ऽध्याहाय तत्र, तस्मिन् काले यज्ञस्य २[ज]सश्च नेता भवसीति
सवन्य । किं च दिवि द्युलोके मूर्द्धानम् प्रधानाङ्ग वायुरुत्थापितः सन् दधिपे
धारयति जाज्वल्यमान इति शेषः । कीदृश मूर्द्धानम् ? स्वर्षाम् स्वशब्देना-
दित्य उच्यते^७ । स्वस्थानस्यादित्यस्य स्रष्टारमित्यर्थः । किं च जिह्वाम्
ज्वाला हे अग्ने चकृपे करोपि हृद्यवाहम् हविषा वोढार, तथा हवींषि च
बहसीत्यर्थः ॥

—:०:—

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वां ज्ञात नि परि ता बभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम्^८ ॥६०॥

हिरण्यगर्भस्यार्पम् । प्रजापतिः मध्यमस्थान^९ । प्रजाना जरायुजादाना
वृष्टिदानादिद्वारेण पाता पालयिता वा^{१०} प्रजापति । पातेस्तिनि^{११} ह्रस्वत्वम्,
पालयतेरन्तलोपश्च । घात्वन्त्यत्वमात्रम्, अर्थं स एव । हे प्रजापते [न]
नेति घातो [?, घातुना] अर्थचैनान्तेन सम्बध्यते । [स्वत्] त्वत् एतानि
भूतानि जरायुजानीत्यन्वयः । विश्वा, [ज्ञे] छन्दसि बहुलम्^{१२} इति शैलौप ।
विश्वानि सर्वाणि जातानि परि शब्दो बभूव इत्याख्यातेन संबध्यते । [ता]
तानि । तच्छ्रुतेर्योग्यार्थं मवन्धो यच्छ दोऽध्याहार्यः । यानि त्वया मृष्टानि

१ अ० ६।३।१३६॥

२ निघ० १।१५॥

३ वायोरदवा लक्ष्यन्त इति सूचितम् । ४. व्यस पाठ ५ निघ० २।६॥

६ 'उक्ते' गूढ पाठ । ७ स्वरादित्यो भवति^{१३} इति । निरु० २।१५॥

८ ऋ० १०।१२१।१०॥ प्रजापत्ये पुरोनुवाक्या इति सायण । इ० तै० ब्रा०

२।२।२ भाष्यम् ॥ 'प्रजापते न त्वदिनि याज्या' इति । शा० थो० १६।७।३॥

९. निघ० ५।४॥

१० 'प्रजापति प्रजाना पाता वा पालयिता वा' इति । निरु० १२।४३॥

११ उणादियु 'पानडति' [८० उ० १।२७॥ पा० उ० ४।५६] इत्यादिना

इतिप्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । तत्र डित्वाटित्वाप । वररचिकृत निवचन न क्वचिद-

स्माभिर्दृष्टम् ॥

१२ अ० ६।१।७०॥

सानीति सम्बन्धः, बभूव [परिपू]र्वो भवति रक्षणार्थं^१ । नत्रोऽयं संबन्धः । न परिवभूव न पर्य[र]क्षतु, न परिभवति, न रक्षति । त्वमेव रक्षयितुं समर्थ इत्यर्थः । लोकवदिहापि रतिपूर्वायांजा (?) यत्कामाः स्वर्गादिफलकामयमाना ते तुभ्य जुहुम तन्न अस्माकम् अस्तु भवतु । किं च वयं स्याम भवेम पतयो रयीणाम् रयिरिति घननाम^२ घनानां हिरण्यादीनाम्, घनमूलत्वात् सर्वक्रियाणाम् । तथा ह्युक्तम्—घनमूलाः सर्वा क्रियाः^३ इति ॥

—०:—

तवेमे लोका प्रदिशो दिशश्च परावतो निवतं उद्वतश्च ।
प्रजापते विश्वसृज्जीवधन्य इदं नो देव प्रति ह्यं हुव्यम्^४ ॥६१॥

अनेन प्रजापतेर्विभूतिरुच्यते । [तव] इमे पृथिव्यादयस्त्रयोऽपि लोकाः त्वद्वशे वर्तन्ते न केवलमन्तरिक्षमेव । पृथिव्यादिषु लोकेष्वन्तर्भूतस्यापि समुद्रादेर्भेदत्वेन विवक्षा त्रैलोक्ये 'साववर्ण'^५ इति यथा । प्रदिशः प्रोतादिभिरवान्तर्दिशः प्रदिशः दिशश्च प्राच्याद्यष्टावपि दिशस्त्वदधीना एवेत्यर्थः । किं च परावत परावतशब्दो दूरवचन,^६ तेन च तत्स्थाः पदार्थाः प्रतिनिदिश्यन्ते—मञ्चाः क्रोशन्ति^७ इति यथा । दूरप्रतियोगित्वात् समीपशब्दोऽप्याहार्यः । दूरस्थानि समीपस्थानि [च] इत्यर्थः । कानि पुनस्तानि ? उच्यते—निवत उद्वतश्च, उपसर्गलङ्कारसि धात्वर्थे^८ इति वृत्तिः । निवतो निगंतानि उद्वतश्चोदगतानि उच्छिन्नानि हिम[व]ट्टमकूटप्रभृतीनि, यत्किंचिदन्तरवर्त्ति वस्तुजात तत्सर्वं त्वदधीनमेवेत्यर्थः । इत्यभूतः मन् हे प्रजापते विश्वसृक् विश्वस्य भूतजातस्य स्रष्टः जीवधन्य जीवं प्राणं प्राणिना धिनोति धारयति यो रसानुप्रदानेन स जीवधन्य उच्यते । न त्व इदम् जङ्घादि वात्र [?]

१. मुरना—परिपूर्वो भवति परिग्रहे परिस्ताया वा^१ । निर० स्वन्द० टी० १०।४३॥

२. निप० २।१०॥

३. अनुपनम्यमूलमिदम् । 'घनमूलाः क्रियाः सर्वा घनमूर्तं च जीवितम्' इति मुभापिनम् ॥

४. तै० शा० २।८।३॥ प्राजापते पुरोदाशस्येय याग्या ।

५० मायण. तै० शा० २।८।३॥ अस्य मन्त्रम्ययिनं निदिष्टो वरदविना ।

५. घ० ६।१।१८२॥

६. निप० ३।२६॥

७. मुरना—महामाष्य० ४।१।४८॥

८. घ० ५।१।११८॥

विनिर्गृतं नः अस्माकम् देव दानादिगुण प्रतिहर्यं, हर्यतिः प्रेप्ताकर्मा^१ ।
प्रेप्सया च ग्रहणं लक्ष्यते । प्रतिगृहाण भक्षय इत्यर्थः । हव्यम् हविराज्य-
रूपम् ।

—:०:—

अग्नीषोमा सवेदसा सहृती वनतुं गिरः ।

सं देवत्रा बभूवथुः^२ ॥६२॥

गोतमस्यापमं । अग्निना सह सोमो स्तूयते । तथा ह्युक्तम्—अथास्य
सांस्तविका देवाः—इन्द्रः सोमो वरुणः पूषा बृहस्पतिः^३ इति । अग्नीषोमा,
ईवग्नेः सोमवरुणयोः^४ उक्तपदयोरीकारः, सोमस्य च पत्वम् । अग्नीषोमा
श्रामन्वितप्रथमाद्विवचनस्य सुपां सुत्तुक्^५ इत्याकारः, अग्नीषोमौ, सवेदसा
समानशब्दस्य सभावश्छन्दसि^६ विधीयते । वेद इति घननाम^७ । विद्यते
ज्ञायते सर्वेण वेदयति इति वा, तद्वन्तं प्रकाशयतीत्यर्थः । हवीषि चात्र
घनसमानार्थत्वात् । समानं निर्वचनम्, समानं वेदो घनं हविराख्यं ययोस्तौ
समानवेदसौ समानहविष्कावित्यर्थः । तयोः संवोधनम् । सहृती ह्वयतेः
शब्दकर्मणः...[वनतम्]...गिरः गीः स्तुतिः । [सम्] समो बभूवथुरित्यनेन
संवन्धः । देवत्रा देवादिभ्यो द्वितीयासप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः^८ देवेषु बभूवथुः ।
समित्ययमेकीभावे वर्तते । देवाना मध्ये भिन्नस्थानावपि सह स्तूयेथे
इत्यर्थः ॥

—:०:—

युवमेतानि दिवि रौचनान्यग्निश्च सोम सक्नेतू अधत्तम् ।

युवं सिन्धूरभिर्गस्तेरवद्यादग्रिषोमावमुञ्चतं गृभीतान्^९ ॥६३॥

१. निरु० ७।१७॥

२. ऋ० १।६३।६॥ पुरोज्जुवाक्येयमग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य । द्र० शा० श्रौ०

१।८।१०॥

३. निरु० ७।८॥

४. म० ६।३।२७॥

५. य० ७।१।३६॥

६. म० ६।३।८५॥

७. निघ० २।१०॥

८. देवमनुष्यनुरूपं [म० १।४।१६] इत्यादिना ।

९. ऋ० १।६३।५॥ याज्येयमग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य । द्र०शा०श्रौ० १।८।१०॥

गोतमस्यापमं । अग्नीषोमयोः सामर्थ्यं कथ्यते । युवम् युवाम् एतानि इति साभिनय दर्शयति । एतानि ग्रहनक्षत्रतारावृन्दानि दिवि द्युलोके रोचनानि रुच दीप्तो दीप्यमानानि अग्निः [च] चशब्दः कर्मोपसग्रहार्थः त्वं चेति शेषः, हे सोम ! सकृत् क्रतुशब्द कर्मवचनः^१ प्रज्ञावचनश्चास्ति,^२ समानकर्माणी समानप्रज्ञो वा । अधत्तम् अधारयतं धारयथः निरतिशय-सामर्थ्ययोगेन । युवयोरुभयोर्माहात्म्येन ध्रियन्त इत्यर्थः । किं च युवम् युवामेव सिन्धून् सिन्धवो नद्याः समुद्रा वा, सिन्धून् स्पन्दनस्वभावान् गङ्गाद्याः, अन्ये (? , अन्यान्) क्षीरोदधिप्रभृतीन् समुद्रान् इति । ताश्च धारयतो लोकस्थित्यर्थम् । माहात्म्यकथनानन्तरं बुद्धौ विपरिवर्तमानमभिल-पितमभिधीयते । अभिशस्ते. अभ्युपसर्गपूर्वस्य शसु हिंसायामित्यस्य क्तिन्-प्रत्ययान्तस्यैतद् रूपम्, अभिहननरूपत्वात् अवद्यात् अवपूर्वाद्वदतेः पापेऽभि-धेये 'अवद्यम्' इति निपात्यते^३ । अवद्यात् पापात् ससारात्स्यात् हे अग्निषोमौ अमुञ्चतम् लोडयं लड्, मुञ्चतम्, गृभीतान्, हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्य^४ इति हकारस्य भकारादेशो विधीयते । गृहीतान् ससारपाशवद्भान् अस्मान् इत्यर्थः । युवयोः प्रसादान्मुक्तिं गमिष्याम इत्यर्थः ।

—०.—

इन्द्राग्नी अयसा गंतमुस्मभ्यं चपणीसहा ।

मा नो दुःशंसं ईशत^५ ॥६४॥

वसिष्ठास्यापमं । इन्द्रेणाग्निः सह स्तूयते । तथा ह्युक्तम्—“अयास्य सांस्तविका देवा-अग्नि सोमो वरुण”^६ इत्यादि । हे इन्द्राग्नी अयसा अवतेरक्षणार्थस्य तर्पणार्थस्य वाऽमुन्प्रत्ययान्तस्यैतद् रूपम् । हेतावीम तृतीया । प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा । रक्षणार्थं वेत्यर्थः^७ । आगतम् छान्दसो छकारलोप आगच्छतम् । अस्मभ्यम् विभक्तिविपरिणाम कार्यं, अस्माव स्तूभूत यजमित्यर्थः । चपणीसहा चपणयो मनुष्या, ते, च सामर्थ्या-

१. निष० २।१॥

२. निष० ३।६॥

३. अवद्यपण्यवर्षा० [घ० ३।१।१०१] इत्यादिनेति शेषः ॥

४. घ० ८।२।३२॥ भा० वा० ॥

५. ऋ० ७।६४।३॥ पुरोनुवाक्येयम्यन्द्रान्पुरोडाशस्य । द्र० तां० श्रौ० १।८।११॥

६. निर० ७।१०॥

दिह शत्रूभूता गृह्यन्ते । यह मयणे अभिभवे छन्दसि' इति वचनात् सहिर-
भिभवार्थः । मनुष्याणां शत्रुभूतानामयष्टृणामभिभवतारौ नाशयितारावि-
त्यर्थः । [मा] मेति प्रतिषेधार्थो निपात ईशत इत्याख्यातेन संबध्यते । नः
अस्माकम् दुःशंसः दुरित्ययमुपसर्गो निन्दायां वर्तते । दुष्टस्य निन्दारूपस्य
वचनस्य शंसितारः दुःशंसो नास्तिका उच्यन्ते । मा ईशत ईश ऐश्वर्ये ईश्वरा
मा भूवन् अधिकगुणा मा भूवन् साधूनस्मांस्ते, युवयोः प्रसादेन दुर्जनाः
पराभवन्त्वित्यर्थः ॥

—:०:—

गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमान इष्टं रुयि युशसं पूर्वभाजम् ।
इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा प्र नो नव्येभिस्तिरतं देव्यैः' ॥६५॥

वसिष्ठास्याप्यम् । गीर्भिः स्तुतिभिः हविर्भिश्च युवामाराधयन्निति
संबन्धः । यतो हविर्भाक्त्वमनयोर्विधीयते । उक्तं च अस्मिन् प्रकरणे हविर्भा-
जश्च सर्वा देवता निरुध्यन्ते' इति । स्तुतिमूलत्वाद् याच्ञायाम्, तत्पूर्वमभि-
लषितार्थमाह विप्रः विप्र इति मेधाविनाम*, मेधावी सकृच्छ्रुतितो ग्रन्थग्रहणे
सामर्थ्यान्वितः, स्तुतिकर्मणि कुशलः, प्रमतिम् प्रकृष्टा युक्तायुक्तविवेकनिरू-
पिणी संसारबन्धच्छेदमन्ती [मतिम्] इच्छमानः वाञ्छन् ईष्टे ईष्टिरध्येपणा-
कर्मा प्रार्थनार्थः प्रार्थयते व्यवहाररूपेण, किं ? रुयिम् धनम्, कीदृशम् ?
यशसम् यशःसाधनं कीर्तिकरमित्यर्थः । पूर्वभाजम् पूर्वेषा पित्रादीनामपि
भजनीयमनुष्ठानयोग्यमित्यर्थः । अतः हे इन्द्राग्नी, देवताद्वन्द्वे च' इति दीर्घत्वं
विधीयते । वृत्रहणा आमन्त्रितप्रथमाद्विवचनस्य सुपां सुलुक्' इत्याकारः,
वृत्रहणौ वृत्रस्यासुरस्य पापस्य मेघस्य वा हन्तारी, साहचर्याग्निरपि वृत्र-
हेत्युच्यते । सुवज्रा सुवज्रो पूर्वेण न्यायेन' इन्द्रस्य सम्बन्धः । शोभनेन वज्रेण
सुवज्रो, आयुधसामान्यवचनो वा वज्रशब्दः, स्वायुधो । प्रशब्दः तिरतमि-

१. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥ कस्यचिदातुपाठस्य तद्वृत्तेश्च वा कस्यचिद् वचन-
मिदं स्यात् ।

२. ऋ० ७।६३।४॥ याज्वेयमन्त्रान्पुरोडाशस्य । इ० घा० श्रौ० ६।१०।६॥

३. द्रष्टव्यम्—'अग्निः प्रलेन' (१४) मन्त्रन्यास्याने वररुचिवचनम् ।

४. निष० ३।१५॥

५. घ० ६।३।२६॥

६. घ० ७।१।३६॥

७. माहचर्येणेत्यर्थः ।

त्यनेन सम्बध्यते । न अस्मानपि नव्येभि नव्यैः णु स्तुतावित्यस्येतद् रूपम्, स्तुते । अथवा नव्येति नवनाम नवै अन्येभ्योऽदत्तपूर्वरित्यर्थः । प्रतिरतम् प्रवधयतम् देष्टुं ददाते कृत्यार्थे ण्यप्रत्यय, देये कै (?), सामर्थ्याद् वने युवयो प्रसादेन रक्ष्यो भविष्यामीत्यभिप्रायः ।

—:०—

एन्द्रं सानसिं रयिं सजित्वान सदासहम् ।

वर्षिष्ठमूतयं भर' ॥६६॥

मघच्छन्दस आर्पम् । [आ] आकारो मन्त्रान्तेनाह्वयनेन संबध्यते । हे इन्द्र इरादानादिगुण^१ सानसिम सानसिशब्दो द्वितीये कल्पे निरुक्त^२ । सभजनीय सर्वभूतानामत्यन्तोज्ज्वलमित्यर्थः । रयिम् धनम्, [सजित्वानम्] सह-शब्दपूर्वस्य जयते क्वनिप्प्रत्ययान्तस्येद रूपम्, सजय जयितारमित्यर्थः । सदासहम् यह मर्पणे सवकायंक्षमम् वर्षिष्ठम् अतिशयेन वृद्धमक्षयमित्यर्थः । ऊतये ऊतिरवतेरक्षणार्थस्य तर्पणार्थस्य वेद रूपम्, रक्षणार्थं तर्पणार्थं वेत्यर्थः । भर हरतेहवारस्य भवारादेश, आकारस्यात्र संबन्ध, ग्राहार धन मह्यमित्यर्थः ।

अथवा अनेन मन्त्रेण पुत्र प्रार्थ्यते । हे इन्द्र सानसिम् सभजनीयम्, सर्वभूतानामाश्रयणाय रयिं पुत्राय धन सजित्वानम् सम्यक् क्षत्रूणा रोगादीना च जेतार सदासहम् सर्वदा मर्पणशील क्षमावन्तमित्यर्थः । प्रदर्शनार्थमिदम्, सर्वैरात्मगुणरूपेत वर्षिष्ठम् अतिशयेन वृद्ध श्रुतन, सर्वविद्यापारगमित्यर्थः । ऊतये अथनाय पितृणामानम्य (? , मानुष्य) तन । तथा हि—पुत्र पुत्र प्रायते, निपरणाद्धा, पु नरक ततस्तत्रायत इति वा^३ इत्याचार्यवचनम् ।

पुत्राभ्यो नरकाद्यस्मात् पितर प्रायते सुत^४ ।

तस्मात् पुत्र इति प्रोक्त पूर्वमेव^५ स्वयम्भुवा^६ ॥

१ ऋ० १।८।१॥ पुराणुवाक्यमन्त्रस्य ग्राह्यायस्य । इ० शां० श्रौ० १।८।१॥

२ निरु० मनु० पृ० २६॥

३ निरु० २।११॥

४ 'प्राशन पित्र नृन' इति मुद्रित पाठ । ५ 'स्वयमेव' इति मुद्रित पाठ ।

६ मनु० ६।१२८॥ म० भा० आदि० ७४।३७॥

इति मनुवचनम् । आभर आहारास्माकमिति । विभुत्वात् मन्त्रपदानां सर्वथा योजना कर्तव्या^१ ॥

—:०:—

प्र संसाहिषे पुरुहूत शत्रूञ्ज्येष्ठस्ते शुष्मं इह रातिरंस्तु ।

इन्द्रा भंरु दक्षिणेना वसूनि पतिः सिन्धूनामसि रैवतीनाम्^२ ॥६७॥

जयस्वार्पम् । प्र संसाहिषे इह सहतिरभिभवे निरवति वा तव प्रकर्षणा-
म्यभव [?] अभिमवसि हि पुरुहूत बहुभियंजमानं. स्तूयमानो वीर्यवृद्धः सन्
वलवान् इत्यर्थः । शत्रून् वृधनमुचिप्रभृतीन् ज्येष्ठ अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो
वा ते तव शुष्म शुष्म इति वलनाम^३ शुषे[र्म]न् प्रत्यय, परस्य सायौगिक
हन्त्यादिक (?, वलादिकं) शोषयतीति शुष्म अतोऽतिशयवचनः सामर्थ्याद्,
इह अस्मदीये यज्ञे, रातिः दान हविर् अस्तु । अस्मत्प्रत्तेने हविषा परितुष्ट-
सन् हे इन्द्र आ भर आहारास्माकमिति शेषः । दक्षिणेन दासतेर्दानार्थस्य^४,
दक्षिणो हस्तः, दीयत एनेन देवपितृमनुष्येभ्य, तेन दक्षिणेन हस्तेन वसूनि
वस्विति धननाम^५ वसतेराच्छादनार्थस्य, औणादिक उप्रत्ययः^६ । आच्छा-
दयति तत्सर्वं शोषजातं, वसूनि धनानि कस्मादेवमुच्यते ? यस्मात् त्व पतिः

१. दुर्गाचार्योपायमेव सिद्धान्तं स्थिरीकृत । तथा हि—“एत एते वस्तुरभि-
प्रापवशादन्यार्थत्वमपि भजन्ते मन्त्रा । न ह्येतेष्वर्थस्यप्राप्त्यवधारणमस्ति । महार्था
ह्येते दुष्परिज्ञानादिव । यथाऽकारोहर्षशेष्यादिव साधु साधुतरश्च बहुल्येवमेते वक्तु-
र्बोधेप्यान् सानून् सानुतराश्चार्थान् भवन्ति । तत्रैव सति लक्षणाद्देशमात्रमेवंतस्मि-
न्छास्त्रे निर्वचनमेकैकस्य श्रियते । क्वचिदध्यात्माधिदैवाधियज्ञोपदर्शनार्थम् । तस्मादेतेषु
यावन्लोग्या उपपद्येरन्नधिदैवाध्यात्माधियज्ञाथमा सर्व एव ते योग्या । नात्रापरोधो-
ऽस्ति । [नि० २।८ दुर्ग टी०] ॥

स्वन्दस्वामिनापि “सर्वदर्शनेषु च सर्वे मन्त्रा, योजनीयाः । कुत ? स्वयमेव
भाष्यकारेण सर्वमन्त्राणां त्रिप्रकारस्य विषयस्य प्रदर्शनाय “अर्थं वाच पुष्पफलमाह”
[नि० १।२०] इति यज्ञादीनां पृष्णफलत्वेन प्रतिज्ञानात् इत्युक्तम् [नि० ७।५॥
स्वन्द टी०] ॥

२. ऋ० १०।१८०।१॥ याज्येयमन्त्रस्य साध्याप्यस्य । ३० सा० श्री० १।८।१२॥

३ निघ० २।६॥

४ ‘दासतेर्वा स्याद् दानकर्मण’ इति निष्कृतम् १।७॥

५ निघ० २।१०॥

६ दश० उ० १।६५॥ ५० उ० १।१०॥

स्वामी सिन्धूनाम् सिन्धवो नद्यः, इह सामर्थ्यादन्तरिक्षचारिण्यो गृह्यन्ते ।
अन्तरिक्षचराणां वाहुदवत्येवमादीनां (?) वा भूचराणाम् । अथवा सिन्धवः
समुद्रा क्षीरोदधिप्रभृतीनां समुद्राणां वा अस्ति भवसि । रेवतीनाम् मणिमुक्ता-
प्रवालादीनां (? , प्रवालादीनां) धनेन धनवतीनां, समुद्रपक्षे—पुंस्लिङ्गत्वाद्
धनवतामिति व्याख्ययम् ॥

—१०१—

वि नं इन्द्रं मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्युतः ।

यो अस्माँ अभिदासत्यधरं गमया तमः ॥६८॥

ज्ञानस्या (?) शासस्या)पंम् । [वि] विशब्दो जहीत्यनेनाख्यातेन
सवध्यते । न अस्माँ शत्रुभूतानिति शेषः । हे इन्द्र मृध [मृध इति]
सग्रामनाम', मृध करोतीति णिच् प्रत्ययः, तदन्तान् विवप्, सतश्च णेरनिटि'
इति णिलापः, द्वितीयायहुवचनमेतत् । मृध सग्रामवारिणः प्रतियोधनसम-
र्थान् जहि हन्तेरेतद् रूपम् विशब्दस्यात्र सवध्यः । विजहि विगतजीवितान्
शुच इत्यर्थः । नीचा नीचं यच्छ यच्छ नियमय निगूहाण धवधारयेत्यर्थः ।
पृतन्युत पृतनाशब्दात् सग्रामवचनाद् इच्छार्थे वयच् प्रत्ययः, ये सग्रामं वयुं
पामयन्ते । य न समर्था तान् निगूह्य मुञ्चेत्यर्थः । [य]यच्च तिरोभूय
अस्मान् अभिदासति दस्यति क्षयाय । अभिदासति प्राभिमुन्येन क्षपयति
यापन इत्यर्थः । यच्छब्दशून्यस्तच्छब्दाऽध्याहार्यः । त महादुजन अपरम्
निवृष्टं तम गमय भारयेत्यभिप्रायः ॥

—

मृगो न भीमः कुंचुगे गिरिपुत्राः पंगरान् आ जगन्थाः परम्याः ।

मृगं सुनायं पुषिमिन्द्र निम्नं वि शूयन् ताव्हि वि मृधो नुदम्ब ॥६९॥

जगन्धारम् । इन्द्राजिमिषीयते । प्रयत्नादुनायय मन्त्रा मध्यमगुणयोगान् ।
इन्द्रस्य मध्यममनोऽज्ञायेन वायुः । मृग [मृगा]माज्जगन्तिरमणं', मृग

१ ऋ० १०११२१४॥ वंमृणय हविषा पुराजुवायमा । २० मं० ग० २१२११०॥
४११२११॥

२ निष० २१७॥

३ य० ११४११॥

४ निष० २१७॥

५ ऋ० १०११८०२॥ दास्य वंमृणय हविष । २० लं० थि० ११११॥

मं० ग० ४११२१॥

६ निष० ११७०॥

शोघगतिरित्यर्थः । [न] उपरिष्ठादुपचाराद् नशब्द उपमायं । मृग इव
यथा मृगः सिंहो व्याघ्रो वा भीमो भयङ्कर, कुचर कुत्सित प्राणिवधमुद्दिश्य
चरतीति कुचरः, गिरिष्ठा. गिरि पर्वत विन्ध्यादिः, तत्र स्थायी, परावत
दूरनामेद', दूरात् स्वस्थानात् तूणंमामिपार्थम् [आ जगन्थाः] आगच्छेत्
तद्वत् । यदा 'कुचरो गिरिष्ठा.' इतीन्द्रस्यैव विशेषणे [तदा] क्वाय न
चरतीति^१ वकारस्य सम्प्रसारणे नकारलोपे च कुचर । अणिमादियोगान्न
क्वचिन्न चरति, सर्वत्र चरतीत्यर्थः । गिरिष्ठाः गिरिर्मेघः तस्मिन् ह गन्तव्ये
स्थातुं शीलमस्येति, गिरिस्थायी समीप सेमीव (? , स्थायी) सप्तम्येषा
कूपे गर्गकुलम्^२ इतिवत् । प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्यैकवाक्यतायै य[त्त]च्छब्दा-
वध्याहार्यौ । यस्त्व कुचरो गिरिष्ठा स त्व परावत दूरात् स्वर्गाख्यात् स्थाना-
दन्तरिक्षाद्वेत्यर्थः । त्वमागत्य चरुभिराराधितो वीर्यवृद्ध^३ सन् सूक्तम् वज्रना-
मैतत्^४ सशाय शो तन्करणे, समित्येष निरित्येतस्य स्थाने^५ द्रष्टव्य ।
निशाय तीक्ष्णीकृत्य पविम् एतदपि वज्रनाम^६, पुनरुक्तिदोषपरिहारार्थं
क्रियायोगमङ्गीकृत्य प्रवर्तते, अह पार्थो धनञ्जय^७ इति यथा । पवतिर्गति-
कर्मा, पवि गन्तार शत्रूणां कायेषु । हे इन्द्र तिग्मम् तिग्मशब्दस्तीक्ष्णवचन
तिग्मस्वभावेन तीक्ष्णधार, तेन वज्रेण [वि] विशब्दस्ताळहीत्येतेन सबध्यते ।
शत्रून् दैत्यादीन् [ताळिह] ताळहीति वधकर्मा^८, विजहि मारय मदोत्सेधयु-
क्तान् प्रतियोधनसमर्थान् । ततश्च [वि] विशब्दो नुदस्वेत्यनेन सबध्यते ।
मृधः निरूपितमेतच्छब्दरूपम्^९ । सग्रामकारिणो दुर्बलान् प्रतियोधनासमर्थान्
विनुवस्व प्रेरय इत स्थानादपनयेत्यर्थः ॥

—:०१—

मुहाँ इन्द्रो य ओजंसा पुर्जन्यो वृष्टिर्माँइव ।

स्तोमैर्वत्सस्यं वावृधे^{१०} ॥७०॥

१. निघ० ३।२६॥

२. निघ० १।२०॥

३. तुलना—महामाय ४।१।४८॥

४. निघ० २।२०॥

५. निरुक्ते "निरित्येष समित्येतस्य स्थाने" [१२।७] इत्येव पाठः ॥

६. निघ० २।२०॥

७. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

८. निघ० २।१६॥

९. द्र० निघ० समु० पु० ६२ ॥

१०. ऋ० ८।६।१ ॥ दसँष्टी अनुवाक्यय माहेन्द्रस्य साम्नायस्य । द्र० मा० श्रौ०

६।६॥ शा० श्रौ० १।८।१३ ॥

वत्सस्यापमं । [महान्] मंहतेर्दानार्थस्य, ददात्यसौ भवतान् भूतेभ्यो-
ऽनुग्राहकतया जनान् (?) 'इत प्रदान ह्यमुष्मिन् लोके उपजीवन्ति'^१
इति । इन्द्रः दानादिगुणः '[य.] ओजसा उब्जतेन्यग्भावायस्य वलपर्यायः
न्यग्भावयत्येतत् शत्रुजातम्, ओजसा बलेन शत्रुक्षयकरेण युक्त इति शेषः,
महाबल इत्यर्थः । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । स महेन्द्रः पर्जन्यो वृष्टिर्मा
इव तर्पयतीति [पर्जन्यः] तृपेराद्यन्तविपर्ययेण तकारलोपेन च जन्यप्रत्यया-
न्तस्यैतद् रूपम्, पर्जन्यो वृष्टिर्मा इव यथा पर्जन्यो मध्यमस्यानो वर्पयन्त
(?, वर्पयन्) धारात्मना क्रमेण वर्धते । एव स्तोमः स्तुतिभिर्निरतिशयप्रीति-
जननीभिः वत्सस्य मम यावृधे वर्धते स्तूयमानः ॥

—:०:—

भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान् भुवो विश्वेषु सर्वनेष्टु युक्षियः ।
भुवो नृद्विर्द्योतनो विश्वस्मिन् भरे ज्येष्ठश्च मन्त्रो विश्वचर्पणः^२ ॥७१॥

वैकुण्ठस्यापमं । भुव नेद पृथिवीनामपेयस्य भूरादस्य रूपम् । कि
तर्हि ? भवतेर्लङि छान्दसत्वादभावः, वर्णव्यापत्तिरन^३ अभव, त्वम् हे
इन्द्र ब्रह्मणा परिवृद्धेन त्रयीलक्षणेन स्तूयमान इति शेषः । महान् महस्य
प्राणवान्, महस्य च पृथग्नादिपोगान् । तथा च श्रूयते—इन्द्रो वै धृष्टं
एवम महानभवन्^४ इति । या हि भुवनहितं वम करोति न मशान् भवति ।
भुव पूर्ववन प्रविद्या वन्व, अभव भवति विश्वेषु सर्वनेष्टु गवन्मिति
यजनाम,^५ यजन्तु ज्यानिष्टोमादिषु, अथवा प्रातःगवनादिषु यज्ञिय यष्टव्य^६ ।
तथा च श्रूयते—ऐन्द्रो वै यज्ञ, इन्द्रो यज्ञस्य देवता^७ इति । भुव, भवतिश्चा-
भिपूयो द्रष्टव्यः । पुत एतन्वम्यते ? अर्थगामर्थात् । कि पुनरर्थगामर्थात् ?
उच्यते—विश्वस्मिन् भरे [भर] इति श्रद्धामनाम,^८ नरगन्धियोगेन मृगशृङ्ख
वाश्रुभनेषु मनुष्येषु वर्धते वाप्रोगभिभवनमन्वेष्टव्यं वायितव्यं वा । अतोऽत्र

१. गुरुता वादा—नं० ग० ३।२।१॥

२. भुवता—यद्वेत्तात् । आद्यान्विषयीकृत्य । तर्पयिता जन्यः । नि० १।१।१॥

३. ऋ० १०।१०।१॥ द्रष्टव्यो यागस्य मान्द्रूपं शास्त्रादस्य । आ० जी० १।१॥

४. ऋ० नि० १०।१०।१॥

५. नि० आ० १।१॥ गुरुता—नं० ग० ३।२।१॥ ऋ० २।१।१।१॥, य० ३।१।१।१॥

६. नि० ३।१०॥ ७. द्रष्टव्यमनुमिदम् ॥ ८. नि० ३।१०॥

भवतिरभिपूर्वं शत्रुवाधने वर्तते । इदमत्र वक्तव्यम्—उपसर्गा, किं द्योतका उत वाचका इति ? केचिदाहु—उपसर्गा द्योतका इति । उपशब्द समीप-वचन, समीपस्था (? समीपस्थयोर्) नामाख्यातयोरर्थं विशेषणं सृजन्ति बोधयन्ति द्योतयन्ति इत्युपसर्गा । कथं ? अनेकार्थत्वाद् घातूनां प्रकरणानु-रोधिनमर्थमभिदधत शब्दस्योपसर्जनमात्रे साहाय्यं प्रतिपद्यमानास्तस्यैवार्थस्य द्योतका इति । वाचका इत्यपरे । कुत ? अनकप्रकारा ह्युपसर्गाणामर्था प्रकर्षादय, प्राहु अभि[म]तानयविशेषान् नामाख्यातयो, पृथक् प्रयोगेऽपि वाचकत्वमेण दृष्टम् यदुद्धृतो निवतो यासि' निष्कौशांस्व-रिति । एवमप्युपसर्गप्रसङ्गान्न सर्वेषामुपसर्गाणां सामान्येन मनाक् स्वरूप-मुक्तम् । प्रकृतमभिधीयते । अन्यभव अभिभवसि नूनं मनुष्यान् शत्रुभूतान्, ज्योत्स्नं ज्योत्स्नं इति वलनाम्, व्यावयति स्वस्मात् स्थानात् रातिमिति । ज्योत्स्नमस्यास्तीति मत्वर्थीयोऽच् प्रत्यय । वलवान् महाबल इत्यर्थः । क्व शनूनमभिभवसि ? विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् भरे, भर इति सग्रामनाम भरतेर्वा हरतेर्वा । भ्रियन्त हि तदर्थं योद्धादयः, ह्रियन्त वा यौधादीनां प्राणा । ज्येष्ठश्च देवानां प्रधानभूतः । तथा च श्रूयत—इन्द्र खलु वै श्रेष्ठो देवाना-मुपदेशनात् इति । मन्त्रं मनुत बोधत कृतित्वात् योद्धा च, स्तोतृवर्गं सघं ज्ञात्वा सर्वा वा शब्दराशी लोकपालत्वात् लाकवृत्तान्तं विश्वचर्पणे विश्वस्य सर्वस्य भूतजातस्य शुभाशुभस्य चर्पणिश्चायिता द्रष्टा च, तस्येदं सबोधनं हे विश्वचर्पणे । इत्थं भूतं त्वा स्तुम इति वाक्यशेषः ॥

— ० —

प्रिप्रोहि देवाँ उेशानो यविष्ठ विद्वाँ ऋतैर्ऋतुपते यजेह ।

ये देव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्वं होतृणामस्यायमिष्टः^१ ॥७२॥

त्रितस्पर्पम । [प्रिप्रोहि] प्रीड्, तर्पणे प्रीणय देवान् यागाङ्गभूतान् उदात्तं वडा कान्तौ कामयमानान् स्व स्व भागमिति शेषः । यविष्ठ

१ ऋ० १०।१४२।४ ॥

२ निष० २।६ ॥

३ अ० ५।२।१२७ ॥

४ निह० ५।२४ ॥

५ तै० ब्रा० २।३।१ ॥

६ ऋ० १०।२।१ ॥ 'प्रिप्रोहि देवान् इति त्विष्टवृत्तं पुरोनुवाक्या' इति ॥ शा०

द्यौ० १।६।१ ॥

अतिशयेन युवन् विद्वान् जानन् स्वमधिकारमस्मद्भक्तता च । किञ्च
 ऋतून् वसन्तादीन् ऋतुपते ऋतूना पालयित, तं सह सस्तवदर्शनात् ।
 तथा चोक्तम्—अथास्य सांस्तविका देवाः । इन्द्र सोमो वरुण पर्जन्य
 ऋतवः^१ इति । यज इह अस्मिन् लोके, कस्मादेवमुच्यते ? यस्माद् दैव्या
 देवानां स्वभूताः ऋत्विजः अध्वर्युं प्रभृतय तेभि तं तृतीया बहुवचनमेतत्
 पण्ठीबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, तेषा मध्ये हे अग्ने त्वम् एव होतृणाम्
 होमं कुर्वताम् अस्ति आ यजिष्ठ आङ् मर्यादाया मर्यादया यथाशास्त्रमति-
 शयेन यष्टा त्वमेव यतस्ततस्त्वामेव वय ब्रूम इति ॥

—:०:—

अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतुः पावकशोचे वेष्ट्वं हि यज्वा ।
 ऋता यजासि महिना वि यद्भूद्व्या वह यजिष्ठ या तै अद्य^२ ॥७३॥

भारद्वाजस्यापमं । प्रत्यक्षकृतोऽयम्मन्त्रो मध्यमपुरपयोगात् स्वमिति
 चैतस्य सर्वनाम्न प्रयुज्यमानत्वाच्^३ [च] । सवोधनावद्योतनाय हे शब्द-
 प्रयोक्तव्य । हे अग्ने अग्निरग्नं प्रणयन स्थानं स्वर्गस्थं निरपमं मुहूर्तीन्
 नयति । वारयत्येनश्च^४ इति नयतेद्विकर्मक[त्व]स्मरणात् प्रयोग,
 तस्येदं सवोधनं हे अग्ने यदद्य अस्मिन् काले विश विश प्रवेशने माहात्म्येन
 कृत्स्नस्य जगतः प्रवेष्टा व्याप्ता अध्वरस्य, ध्वरति हिंसाधर्मा^५ सा हिंसा
 यस्य नास्ति सोऽध्वर । कुत एतज्जायते ? तत्र भवन्तो मीमांसका आहु-
 घोदनालक्षणोऽर्थो धर्म^६ इति । तस्माद् यज्ञे यधोऽवध^७, [इति स्मरणात्] न

१. निर० ७।८ ॥

२. ऋ० ६।१५।१४ ॥ “...अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य इति [विदष्टव्यं]
 याज्या” इति । शां० श्रौ० १।६।२ ॥

३. २० निर० ७।२ ॥

४. अत्र वदाचित् “नियतोऽहंस्तेऽच” [महाभाष्य० १।४।५१] इति पाठः स्यात् ।
 अत्रैव हि नयतेद्विकर्मकत्वस्मर्यते ॥

५. निर० १।८ ॥

६. श्रौ० ८० १।१।२ ॥

७. मनु० ५।३६ ॥

वा उ एतन् अयज्ञे' इति च मन्त्रलिङ्गात् । शास्त्रवशात् [अ] हिंसाकर्म यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः होतः त्वमिति शेषः । पावकशोचे पावयितुं

१. ऋ० १।१६२।२१॥

२. यज्ञे पशुहिंसाज्वेदिकौत्तरकालिका च श्रुतिस्मृतीतिहासदर्शनात्, यानि च अज-
यष्टव्यमित्येवं भूतानि ब्राह्मणवाक्यानि तान्यपि धान्यपराणि । तदुक्तं महामारते—

ततो दीनान् पशून् दृष्ट्वा ऋषयस्ते तपोधनाः ।
ऊचुः शक्रं समागम्य नायं यज्ञविधिः शुभः ॥
अपरिज्ञानमेतत् ते महान्त धर्ममिच्छतः ।
नहि यज्ञे पशुगणा विधिदृष्टाः पुरन्दर ॥
धर्मोपघातकस्त्वेव समारम्भस्तव प्रभो ।
नायं धर्मकृतो यज्ञो न हिंसा धर्म उच्यते ॥
आगमेनैव ते यज्ञं कुर्वन्तु यदि चेच्छसि ।
विधिदृष्टेन यज्ञेन धमस्ते मुमहान् भवेत् ॥
यज्ञ बीजं सहस्राक्ष त्रिवर्षपरमोपितं ।
एष धर्मो महान् शक्र महापुण्यफलोदयः ॥

म० भा० आश्व० ६१।१२=१६॥

अन्यच्च—

अजयंज्ञेषु यष्टव्यमिति च वैदिकी श्रुति ।
अजसंज्ञानि बीजानि छागं नो हन्तुमर्ह्यं ॥

म० भा० शान्ति० ३३७।४॥

सुरा मत्स्या मधु मासमासवं वृक्षरीदनम् ।
घूर्तः प्रवर्तितं ह्येतन्नैतद् वेदेषु दृश्यते ॥

म० भा० शान्ति० २६५।६॥

मत्स्यपुराणेऽपि—

अधर्मो बलवानेष हिंसा धर्मोऽस्या तव ।
नवः पशुविधिस्त्विष्टस्तव यज्ञे सुरोत्तम ॥
अधर्मो धर्मघाताय प्रारब्धः पशुमिस्त्वया ।
नायं धर्मोऽधर्मोऽय न हिंसा धर्ममुच्यते ॥
आगमेन भवान् धर्मं प्रकरोतु येदीच्छति ।
विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मणाव्यसनेन च ।
यज्ञ बीजं सुरयेष्ट त्रिवर्षपरमोपितं ॥

(मत्स्यपुराण १४२।१२-१४)

शोचिः दीप्तिर्यस्य स पावकशोचिः शोचेरिसिन् प्रत्ययः, छान्दसः सकार-

अपि च—

‘एतेऽपि ये याजिका यज्ञकर्मणि पशून् व्यापादयन्ति ते मूर्खाः परमार्थं श्रुतेन जानन्ति । तत्र किलंतदुक्तम्—अजैर्यष्टव्यमिति । अजा ब्रीह्यस्तावत् सप्तवापिकाः कथ्यन्ते । न पुनः पशुविशेष’ इति । पञ्चतन्त्रे काकोलूकीये ॥

अन्यच्च—

“तथा हि किल वेदे अजैर्यष्टव्यमित्यादिवाक्येषु मिथ्यादृशोज्जशब्द पशुवाचकतया व्याचक्षते । सम्यक्दृशस्तु जन्माप्रायोग्य त्रिवापिक यवत्रीह्यादि, पञ्चवापिक तिलम-सूरादि, सप्तवापिक कङ्कुसपंपादि धान्यपर्यायतया पर्यवस्यन्ति” इति स्याद्वादमञ्ज-रीकारः ।

पृ० १७७, १७८ ॥

एव च कृत्वा वैदिकी श्रुतिरपि प्रवृत्ता—‘यजमानस्य पशून् पाहि’ [यजु० १११] इति । विवृताश्वेमा भगवान् व्यासः—

पशुर्हिंसा वारिता हि यजुर्वेदादिमन्त्रतः ॥

(महाभारते शान्ति० ३४४।२१॥ कुम्भघोण-संस्करणे)

अत एव यज्ञस्य ‘अश्वर’ इति नामापि संगच्छते ।

मैत्रायणीमहिताया स्पष्टमेव ब्रीह्यवयोः पशुरव प्रतिपाद्यते । तदुक्तम्—एते वै पशवो मद ब्रीह्यश्च यवाश्च १।६।११॥

यानि च ‘यज्ञे वधोऽवय’ इत्यादीनि अनुवचनानि तानि सर्वाणि प्रक्षिप्तानीति प्रतीयते । यतो ह्युक्त महाभारते—

अव्यवस्थितमयर्दिबिमूर्द्धनास्तिवैनरे ।

सद्यसात्मभिरव्यर्कहिंसा समनुवर्णिता ॥

सर्वभ्रमस्वहिंसा हि धर्मात्मा मनुरश्ववीत् ।

कामवाराद्धिहिमन्ति बहिर्वेषा पशुभरा ॥

(म० भा० शान्ति० २६५।४,५)

अपि च पशुयज्ञस्य ‘अनुवचः’ इति नाम, न तु ‘अश्ववध’ । पुराणाले हि सर्वेऽपि पशवो यूने बन्धनानन्तर पर्यग्निरुता उत्सृज्यन्ते स्म, न तु तेषां वधो भवति स्म । यज्ञपूर्तिस्तु ‘यद्देवस्यः पशुस्तद्देवस्य. पुरोडाश’ इतिवचनानुसारं पुरोडाशेन धृतेनार्ज-वाया वा क्रियते स्म । विनेपम्बस्वम्द विरचिन मीमांसा धावर भाष्यस्य हिन्दी-व्याख्यायाः प्रथमे भागे ‘यौतयज्ञ मीमांसा’ प्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

लोप,^१ तत सम्बुद्धिगुण पावकशोचे । वे वेते कान्त्यर्थस्य कान्तो ह्यसौ
 देवानाम्, शुचिमध्वर देवा जोषयन्ते^२ इति कान्तस्य । न केवलमद्यैव होता
 यज्ञस्य किं च त्व हि हिंस्रदोऽवधारणार्थं, त्वमेव यज्वा यष्टा पूर्वस्मिन्नपि
 काले सर्वस्य यज्ञस्य । यस्मादिति श्रुतेस्तस्मादित्यध्याहार्यं । तस्माद् ऋता
 ऋतमिति सत्यनाम,^३ ततः तृतीयैकवचनस्य सुपा सुलुक्^४ इत्याकार ।
 ऋतेन सत्येन यथातथमित्यर्थं । तथा च श्रूयते—“त्वं हि वेत्य यथातयम्^५”
 इति । यजासि पञ्चभो लकार, यज यागाङ्गभूतान् देवान्, महिना महिन
 इति महन्नाम^६ प्रथमकवचनस्य सुपा-सुलुक्^७ इत्याकार महान् । [वि]
 विशब्दो भूरित्यनेन सवध्यते [यद्] यच्छब्दश्चार्थं स च हव्याशब्दात् परा
 द्रष्टव्यः विभ. निग्रहानुग्रहसमर्थो विभूरित्युच्यते । हव्या शैलोप, हव्यानि
 च [वह] वह प्रापणे देवान् प्रति, यजिष्ठ अतिशयेन युवन् या ते यानि
 हव्यानि अद्य अस्मिन् काले तानीति सम्बन्ध । हविर्वहन हि भगवतोऽग्ने
 प्रथम कर्म । तथा ह्युक्तम्—अयास्य कर्म वहन [च] हवियाम् इति ॥

॥ इति वाररुचे निरुक्तममुच्चये तृतीयः कल्पः ॥

— ० : —

१ गुष शान्तो 'सर्वपातुम्य इन्' इत्यनेन इशारात्त शोषिपद सिद्धपदव, विमि-
 तिन् विधानेन मकारलोपेन च ।

२. तुमना वार्या—विद्वन् ह्येतद्देवा ज्ञापयन् । तै० स० ३।१।१॥

३ निष० ३।१०॥ ४ य० ७।१।१६॥ ५ धनुरागम्यमूनमिदम् ॥

६. निषण्ठी [३।३] न पठ्यते ॥

७ निर० ७।८॥

॥ अथ चतुर्थः कल्पः ॥

‘एकत्रिंशद्विध’ मन्त्र यो वेत्स्यक्षु स मन्त्रवित्” इति वचनाद् एकत्रिंशद विधा मन्त्रा व्याख्यायन्ते—

दैव्याश्शमितार आरभन्वमुत मनुष्या उपनयत मेध्यादुर आशासाना मेधपतिभ्या मेधम् । प्रास्मा अग्नि भरत स्तृणीत वह्निरन्वेन माता मन्यतामनु पिताऽनु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्य । उदीचीनो अस्य पदो निधत्तात् सूर्यं चक्षुर्गमयताद् वात प्राणमन्त्रवसृजतादन्तरिक्षमसु दिशः श्रोत्र पृथिवीं शरीरम् । एरुधाऽस्य त्वचमाच्छद्यतात् पुरा नाभ्या अपि शसो वपामुत् खिदतादन्तरेवोष्माण वारयन्वात् । ज्येनमस्य वक्षः कृणुताद् प्रशसा बाहू शलादोषणी कश्यपेरासाच्छिद्रे श्रोणी कवपोरू स्नेर- पर्णाऽऽजीवन्ता पद्भिर्यतिरम्य बह्कयस्ता अनुष्ठयोन्न्त्यागयताद् गात्रगात्रमस्यानून कृणुतात् । ऊवध्यगोह पार्थिव खनतात् । अस्ना रक्ष ससृजतात् । वनिष्टमस्य माराविष्टोरून् मन्यमाना नेद्व वस्तोके तनये रविता खण्डमितारः । अध्रिगो जमीधर मुशमि जमीश्वरम् ॥७॥

१ बृहवताया मन्त्राणां पटत्रिंशद्विधत्वं प्रतिपादितम् । इ० नू० दे० १।३५ १३॥ हरिश्चामिना तु धनत्रयविवरणस्यापोदान— एन पञ्चचत्वारिंशदवान्तरभेदा वाक्यार्थ इत्युक्तम् । भरतमुनितापि पटत्रिंशत्तानि तु लक्षणानि प्राक्तानि च भूपणमित्रानि (१६।४) इत्यनेन धनकाराणां पटत्रिंशत्त्वमुक्तम् । स्वन्दरवामिना तु ‘मन्त्रा पञ्च- प्रकाराः । प्रिया वरणा, त्रिदशानुवादिन मन्त्राभिष्टवनादिगता, जपानुवचना दिगता इति’ इत्युक्तम् (श्र० भा० उपादान) । ब्रह्माण्डपुराणप्यत्रादुनी वाविद् मन्त्रा वतने । इ० बम्बई मस० पत्रा ६१ म । उक्तं स्वीयवज्रमप्यस्यापादाने ‘मन्त्राविषयमन्त्रा’ इत्युक्तवान् । त्रयोविधत्वं तु मातृहरण सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

२ अनुरक्तमूलमिदम् ॥

३ भा० व० मी० १।३॥ मं० प्रा० २।६, ७॥

इति प्रेयः (१) विश्वामित्रस्याप्यम् । दैव्याः देवानां स्वभूता अधिगु-
 प्रभृतयः हे शमीतारः उत मनुष्याः मनुष्या अध्वर्युप्रभृतयः सर्व एव
 यूयमिमं पशुं मारयितुम् आरभध्वम् आरम्भायो (?) उपनयत उपगच्छत
 मेध्याः मेघ इति यज्ञः, तत्र भूलाः, दुरः द्वाराणि यज्ञगृहद्वाराणि चात्वालोत्कार
 योर्मध्यमित्यर्थः । आजासाना कामयमानाः स्वं स्व भागमिति मेघपतिभ्याम्
 मेघो यज्ञः तत्साधनभूतः पशुरपि मेघ उच्यते, तस्य पती स्वामिनौ तावग्नी-
 पोमौ तयोरर्थाय मेघम् मेघसाधन. पशुः [प्र] प्रशब्दः पुरस्तादर्थे वर्तते,
 अनेकार्थत्वादुपसर्गणाम् । कुतः एतज्ज्ञायते ? “तस्योल्लुक्ं पुरस्ताद्वरन्ति”
 इति श्रुतेः । पुरस्ताद् अस्मै तादर्थ्येणा [चतुर्थी] आग्नम् उत्का भरत
 हरत । स्तृणीत बहिः यत्रैव निहन्यते तत्र बहिः दर्भास्तृणीत । [अनु]
 अनुशब्दो मन्यतामित्यनेन सम्बध्यते । एनं माता अनु मन्यताम् वधार्थमस्यो-
 त्कर्तार्यं [च] । अनु पिता पतव (? , पितापि) अनु मन्यतामित्यनुपङ्ग-
 सर्वत्र । अनु भ्राता भ्रातानुमन्यताम् । कीदृशो भ्राता ? सगर्भ्यः समानगर्भ-
 भवः सगर्भ्यः । अनु सखा सखा चानुमन्यताम् । कीदृशोऽसौ ? सयूय्यः
 यूयशब्दः सघातवचनः, समाने यूये भवः सयूय्यः । उदीचीनान् अस्य मायं-
 माणस्य पशोः पदः पादान् निधत्तात्, तस्य तात् इति तादादेशः सर्वत्र
 निधत्त । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् सूर्यप्रभवत्वात् सूर्यमेवास्य चक्षुर्गमयत । सर्वेन्द्रि-
 याणामेवं धर्मत्वेऽपि वचनात् यथान्यायं कारणपरिग्राहार्थम् धर्मं (? , द्रव्य)
 हि विनश्यन् कारणं गच्छति । वातं प्राणमन्वसृजतात् मुखनासिकाम्या यो
 वायुः निस्सरति सोऽयं प्राणोऽभिप्रेतः । अन्तरिक्षम् प्रति असुम् प्रति प्राण
 शरीरधारणम्, दिशः प्रति श्रोत्रम् पृथिवीम् प्रति शरीरम् अन्वसृजतेत्यनुपङ्गः
 सर्वत्र । एकधा एकेन प्रकारेण अखण्डिता अस्य स्वचमाच्छयतात् पुरा
 नाभ्याः नाभेः । अपि शसः आवर्तरूपात् वषामुत्खिदतात् उद्धरत । अन्तरे-
 वोत्माणं वारयध्वात् मुखानासिकानिश्चारिण वायुमस्य वारयत निरुच्छ्वासं
 संज्ञपयतेत्यर्थः । श्येनम् श्येनादयः शब्दा उपमार्थत्वेनोपादीयन्ते, श्येनाकारम्

एतन्मन्त्रविषये मीमांसाशावरभाष्ये ६।४।२२-२७॥ सूत्राणि द्रष्टव्यानि । स्वध-
 स्वामिनो निरुत्तटीका (भाग २, पृष्ठ ३३२) च ।

१. ऐ० ब्रा० २।११॥

२. अ० ७।१।४४॥

३. स्कन्दनिरुत्तटीका पाठोऽयत्र अष्टः । एतदपारेण स शोधनीयः । ६०भाग २,

पृष्ठ ३३२ ।

अस्य वक्ष कृणुतात् कुरुन । प्रशसा द्विवचनस्य सुपां सुलुक्' इत्याकारः, प्रकर्षेण शस्यते हन्यतेऽनेनेति प्रश' शस्त्रमुच्यते' । स्वधितो वा शस्त्राकारा-
वित्येके । अथवा प्रशस्तौ बाहू कृणुत इत्यनुपङ्गः सर्वत्र । शला दोषणी
शलाकाकारे दोषणी दोर्ध इत्यर्थः । कश्यपेवासा कश्यपेवासी । अच्छिद्रे
थोणी साकल्यमेवाच्छिद्रत्वम् । कवपोरु कवपा [काराद्] ऊरु स्त्रेकपर्णा-
ऽष्ठीवन्ताः स्त्रेक करवीर तस्य पर्णाकारावष्ठीवन्तो तौ च कृत्स्नावित्यर्थः ।
षड्विंशतिरस्य षड्भ्यः पश्च ता अनुष्ठया अनुष्ठाने यत्नेन कृत्स्ना
उच्छयावयतात् उत्कृन्तत । एव गात्र गात्रमस्यानूनं [कृणुतात्] अनतिरिक्त
च कृणुत । ऊर्ध्वगोहम् भक्षित तृणादिक यदजोर्धं पशोरुदरे तिष्ठति
तदूर्ध्वम्, तस्मिन् गृह्णने प्रच्छाद्यते स ऊर्ध्वगोहः, त च प्राधिब पृथिव्या
भव खनतात कृतन्त । अस्ना असृकशब्दस्य लोहितवचनस्य पद्' आदिमूत्रेण
असन्नादेश, अस्ना लोहितेन रक्षः समृजतात् संयोजयत, तद्धि रक्षसा भागः ।
वनिष्ठुमस्य वपासमीये सन्त वपाखनने मा राविष्ट मा राविष्ट । ऊरुकम्
विस्तीर्णं वपालक्षणं चेतदित्येव मग्यमानाः, एव च कुर्वताम् नेत् इच्छद्दो-
ऽवधारणार्थः । न इत् नैव च युष्माक् लोके तनये द्वे अप्येते अपरयनाम्नी',
पौनरुक्त्यपरिहारार्थं लोकशब्देन पुत्रोऽभिधीयते तनयशब्देन च पौत्र,
वह्न्यर्पमेकवचनम् पुत्रेण पौत्रेण च पुत्राणा पौत्राणा च मध्ये रविता शब्दवर
रयत् र शब्दे शब्दयिष्यति । हे शमितार एतज्ज्ञात्वा हे अधिगो प्रदर्शनार्थ-
मिदमधिगुग्रहण, अधिगुग्रभृतय शमितार शमोर्ध्वम् शमयत मुदामि
शमोर्ध्वम् शमित च शमयत मा शङ्का कुरुष्व हिमेति । धर्म एव सा हिता
शास्त्रेण' विहितत्वात्, अग्न्य च पशोरत्वर्यो भवति । तथा च श्रूयते—

यज्ञार्थं निधनं प्राप्ता प्राप्नुवन्त्युच्छिती पुन ।' इति ।
हिरण्यशरीर ऊर्ध्वं स्वर्गं लोकेति' इति च ॥

—:०:—

१. अ० ७।१।३६॥ २. अथ पाठ स्वन्देन 'विचिन्' पदेन समृत, उत
'अपरे' पदेन । इ० । निर० टीका भाग २, पृष्ठ ३३२ ॥ ३. अ० ६।१।६१॥
४. वररुचिद व्याख्यानं मीमांसागारवराध्यमम् । इ० मीमांसाभाष्य
६।४।२२॥ व्याख्येन तु 'उरु' पदस्य उरुकायनिबद्धम् इति व्याख्यानं इत्तम् ।
इ० टी० अ० ३।६।६॥ ५. निष० २।२॥
६. इ० निर० मयु० १० ६७ टि० २॥
७. मयु० ३।४०॥ ८. ऐ० अ० २।१४॥

एहं पु ब्रवाणि तेऽग्रं इत्येतं गिरः ।
एभिर्वर्धासि इन्दुभिः ॥७५॥

इत्याह्वानम् (२) । भारद्वाजस्यार्पम् । [आ] आकारः सन्निकर्षार्थः ।
आ इहि आगच्छ अस्मद्यज्ञमिति शेषः । उ उकारः पदपूरणः । सु ब्रवाणि
शोभनं सूनृतं वचनं ब्रवाणि वदानि [ते] त्वद्गुणसयुक्तं स्तुतिशेषः । अत
एव हे अग्ने त्वं तेभ्यः शृणु इत्यभिप्रायः । कस्मादिति चेत् ? यस्माद्
इत्या इत्येति सत्यनाम^३, सत्यवचनमस्मदीयं सत्यरूपत्वात् तुष्टिकरमित्य-
भिप्रायः । अन्येषां तु इतराः असत्याः सत्याद् विपरीतवृत्तयः गिरः वाचः
[वचनं] विपरीतत्वान्न प्रीतिकरमित्यभिप्रायः । श्रुत्वा चानन्तरं एभिः
तात्पीर्यसवनिकैः इन्दुभिः सोमं वर्धसि पञ्चमो लकारः वर्धमि वर्धस्व ।
एतदुक्तं भवति—‘स्तुतिभिः स्तूयमानं पीत्वा च सोमं [वीर्यं] वृद्धः सन्
देवद्विपो जहीत्याह्वयसे’ इति ।

—:०:—

नकिरिन्द्र त्वदुत्तरो न ज्यायौ अस्ति वृत्रहन् ।
नकिरेवा यथा त्वम् ॥७६॥

इति स्तुतिः (३) । वामदेवस्यार्पम् । गुणगुणिसम्बन्धप्रतिपादनं स्तुति-
रुच्यते । [नकिः] नकिरिति निरित्येतस्य स्थाने प्रतिषेधवचनस्याकच्-
प्रत्यायन्तस्यैतद् रूपम्, नास्तीत्यर्थः हे इन्द्र त्वत् त्वत्तः उत्तर उत्कृष्टः
देवेष्वित्यर्थः । कुत एतत् ? इन्द्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः^४ इति श्रुतेः ।
किं च न ज्यायान् [अस्ति] ज्यायानपि नास्ति कुतः ? महत्त्वयोगात् ।
हे वृत्रहन् वृत्रमसुरं त्वष्टुः पुत्रं मेध्यघपरिपक्वं (? , मेघं च परिधनम्) ।
किं बहुना नकिरेव यथा त्वम् यादृशोऽसि त्वं तादृशोऽपि नास्ति । त्वत्तुल्यो-
ऽपि न कश्चित् प्रैलोक्ये विद्यत इत्यर्थः ॥

—:०:—

मोघमन्त्रं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत् स तस्य ।
नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी' ॥७७॥

इति निन्दा (४) । भिक्षोरापमं । मोघं व्यर्थं विफलम् अन्नं विन्दन्ते
लभते भुङ्क्ते इत्यर्थः । अप्रचेता अप्रज्ञ प्रकर्षणाजानन् धर्ममित्यर्थः ।
सत्यं ब्रवीमि यदेतदुक्तं तत् सत्यमेव अथ वधः ... धारणार्थः वर्धयति'
प्राणान् इति वधः वज्र एव स अन्नलाभ अभ्यवहार [तस्य] अभ्यवहर्तुः ।
तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहर्तव्य उत्तरार्धं वै योजनीयः । [य] नार्यमण
पुष्यति अरोगा भयान्निहन्तारमग्निं न पुष्यति नार्चयति नागौ जुहोतीति
वैश्वदेवादिकं न करोतीत्यर्थः । नो सखायम् नापि सखिभूतमतिथिं पूजयति ।
केवलाघो भवति अघमिति पापनाम, आङ्पूर्वाद्धन्तेऽपसर्गस्य ह्रस्वत्वेन
हकारस्य च घत्वेन अघम्^१ आभिमुख्येन हन्ति तत् कर्त्तार कदाचित्, केवल
पापरूपा भवति केवलादी केवल शब्दोऽसहायवचनं केवलभोजी असहाय-
भोजीत्यर्थः । स माघमन्त्रं विन्दते त[स्मा]त् तस्य वधो भवति । इति
सम्बन्धः । कुत एतत् ? अहमन्नमन्नमदन्तमग्निं^२ इति मन्त्रलिङ्गात् । मन्त्र-
लिङ्गमूलं यस्य चाग्नी न त्रियते यस्य च अन्नं.....न भोक्तव्यमित्यर्थः ॥

—101—

गौरीमिमांसा सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।
अष्टापदी नवपदी धभ्रुषी सहस्राक्षरा परमे ध्योमन्^३ ॥७८॥

इति सत्या (५) । दीर्घतमस आर्पम् । गौरी- छान्दसत्वात् गुरोपा-
भावः । वाङ् नामेतत्,^४ वाङ् मध्यमस्थाना मेषजन्मा न्तनपि अलक्षणो-
पचारः (?) अधिष्ठात्रीत्युच्यते, मा मिमांसा भाङ् मान मिमीते वृत्तं जगद्
इति शेषः । तक्षती कुर्वती सलिलानि कृष्टिनाशनानि, तक्षति करोतिर्कर्मा^५
कुर्वती एकपदी पद स्थानमाश्रयमित्यर्थः । किं तत् ? अन्तरिक्षम्, तद्वि-
तन्त्या स्थानम्, तद् यस्या मा एकपदी । द्विपदी मध्यमेन [चादित्येन च]^६

१ ऋ० १०।११।७।६॥

२ ऋ० निर० ६।११॥

३ ऋ० १।१८।४।१॥

४. अनुरागव्यमूनमिदम् ॥

५ हिमपति इत्यर्थः ।

६. न० ८० भृगु० १०।६॥

७ निष० १।११॥

८. २० खन्दनिगुटीया ११।४०॥

सहिता वृनवधमाचरन् वृष्टिकर्मणि साहाय्यमस्याः प्रतिपद्यते । सा चतुष्पदी
अष्टापदी दिग्भिः, दिशोऽत्रकाशदानेनास्य वृष्टिकर्मणि सहकारिकारणत्वं
प्रतिपद्यन्ते । अष्टापदी अवान्तरदिशश्च ताद्वैवं तद्वर्माणः (?) । नवपदी
ताभिश्चादित्येन च, असावादित्यो न्यङ्श्चिभिः पर्यावर्तते अथ वर्पति' इति
वचनात् वृष्टिकर्मणि साहाय्यमस्याः प्रतिपद्यते, तत एवमुच्यते नवपदी,
बभ्रुवयो एकपद्यादिक्रमेण वर्धमाना इत्यर्थः सहस्राक्षरा सहस्रमिति बहुनाम्
अक्षरमित्युदकनाम् अक्षयत्वात् तथा हि श्रूयते—तस्मादद्यमानाः पोष्यमाना
आपो न क्षीयन्ते' इति । सहस्राक्षरा बहुदका क्रमेणोपचीयमानेन वर्षणावयन्त
धारात्मना कृत्स्नं जगद् व्याप्नोतीत्यर्थः । परमे प्रकृष्टे व्योमन्, सुपा सुलुक्
इति सप्तम्येकवचनस्य लुग् द्रष्टव्यः, व्योमनि अन्तरिक्षे स्वस्मिन् स्थाने
स्थितेति वाक्यशेषः ।

—:०:—

तच्चक्षुर्द्विवर्हितं शुक्रमुच्चरत् ।

पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥

इत्याशीः (६) अयं मन्त्रो द्वितीये कल्पे व्याख्यातः ॥

—:०:—

बभ्रुरेको विपुणः सूनरो युवाञ्ज्यंङ्क्ते हिरुण्यम् ।

योनिमेक आ संसाद् द्योतनोऽन्तर्द्वयेषु मेधिः ॥७९॥

इति कर्म (७) । काश्यपस्याप्यम् । सोमः स्तूपते, उत्तरेणार्धचंन वैद्य-
तौग्निः । बभ्रुः बभ्रुवर्णः सोमः एकः अमहायः विपुणः विपमः विपमसाध्वेन
समयं उच्यते, एव एव कर्मसु समयं इत्यर्थः । सूनरः शोभना कर्त्तव्यपदार्थज्ञा
नरा मनुष्या अध्वर्यादयो यस्य सम्बन्धित्वेन सन्ति स सूनर शोभननरः ।

१. तं० म० २।४।१०॥ निर० ७।२।४॥

२. निष० ३।१॥

३. निष० १।१२॥

४. धनुःपक्ष्यप्रवर्गिणम् ॥

५. ध० ७।१।३६॥

६. ऋ० ७।६९।१६॥

७. निर० म० ५० ३९॥ अथ एवाग्याय मन्त्रा न कृताः ।

८. ऋ० ८।२६।१॥

पदकारेणैतत् पद नावगृहीत तथापि भाष्यकारवचनात् पदकारमनादृत्यैतन्नि-
रुक्तम्^१ । युवा योते कनिन्प्रत्ययान्तस्य प्रयोति मिश्रयति कर्माणि प्रातः-
सवनादीनि, इतरोऽपि युवा तरुण स्यात् क्षिप्र कर्माणि मिश्रयति अञ्जि
घनक्ति व्यञ्जनशीलः अङ्क्ते अभिव्यञ्जयति उत्पादयतीत्यर्थं । हिरण्ययम्
हिरण्यशब्देनोदकमुच्यते । कुत एतत् ? उदकमपि हिरण्यमुच्यते^२ इति
भाष्यकारवचनात् । हिरण्यमुदकसंघातम् । एतदुक्तं भवति—इन्द्रादिदेवता-
तृप्तिद्वारेण सर्वप्राणिव्यञ्जनहेतुभूतमुदकं सोमः सम्पादयतीत्यर्थं । योनिम्
योनिशब्देनान्तरिक्षमुच्यते, अन्तरिक्षमेव एकः वैद्युतः योनिम् आसत्ताद
ज्ञातवान् प्राप्तवानित्यर्थं । द्योतन, द्युत दीप्तौ दीप्यमान, अन्त अन्त
शब्दो मध्यमवचनं देवेषु मध्यमस्थानेषु वाय्वादिषु मेधिर मेघाशब्दो
घनवचनः,^३ प्रज्ञावचनोऽप्यस्ति^४, मेघाशब्दान्मत्वर्योय इरक्षप्रत्यय । मेघो-
दरगतेनोदकलक्षणेन घनेन घनवान् वा, प्रज्ञावान् वा प्रज्ञाहेतुभूतः अतिबहुल-
तिमिरावकुण्ठिताया रात्र्या घटपटादिभावाना प्रकाशयिता इत्यर्थं ॥

—:०:—

अहं भुवं वसुनः पूर्यस्पातिरुहं धनानि सं जयामि शश्वत ।
यां हवन्ते पितरं न जन्तवोऽहं दाशुपे वि भंजामि भोजनम्^५ ॥८०॥

इति वस्यना (८) । अर्थाभिव्यक्तयर्थमस्या प्रथमं तावदाम्यान्
प्रस्तौति—‘प्रजापतेर्दु’हिता विकुण्ठा नामामुरक्षेत्रे सम्भूता पुत्रमिन्द्रमिच्छन्ती
किल बहुतपश्चकार । तस्यास्तपसो महानुभावादिन्द्रत्वभयाच्च देवैर्द्वयमवहाय
इन्द्र एव पुत्रो जज्ञे । स जन्मान्तरितरोहितपूर्वस्मरणानुसंधानः सन्
सप्तगुर्नामा^६ ऋषिभिरभिष्टुतो हृष्टात्मा च महत्त्वानुकीर्तनपुरस्सरमेतेन

१. निरुक्तसमुच्चयवृत्तं सर्वत्र भाष्यकारपदेन निरुक्तकार यावत् निर्दिष्टं ।
परमत्र भाष्यकारनाम्ना यस्य मतमुद्धरतीति न विज्ञायत । यतो हि मूलरूपस्य निर्वचनं
निरुक्तं न क्वचिदुपलभ्यते ॥

२ इदमपि वचनं निरुक्ते नोपररथमग्राभिः ॥ ३ निष० २।१०॥

४ याम्नेन पदमिदं प्रज्ञानामगु न पठितम् । वीर्यम्यनिषण्णो न बुद्धिनामगु
[सप्त० ८४] पठ्यते ॥

५ ऋ० १०।४८।१॥

६ बृहदेवनामर्वाणुवमप्यागु गन्तुर्नाम कथेरस्ति, येनायं प्रवापिन । यदा एव
पाठ्यया सप्तगुर्नाम वैष्णव्य विज्ञायते, ऋषिमिदं बहुभि (नैवेन) न प्रवापिन ।

स्लाघते" अतः (?) प्रत्यक्षार्थीयोज्य मन्त्र उत्तमपुरुषयोगात्, अहमिति चैतस्य सर्वनाम्न श्रवणाच्च" । इन्द्र एवपि, इन्द्र एव देवता । कुत एतत् ? उत्तमस्य तु वर्णस्य य ऋषिः सैव देवता^१ इति वचनात् । अहम् इत्यमात्मानं साभिनय दर्शयति भुवम् नेदं पृथिवीनामधेयस्य भूशब्दस्य रूपम् । किं तर्हि ? भवत-
लुङि उत्तमपुरुषवचनं छान्दसत्वादडभावो ह्रस्वत्व^२ च [अभूवम् । लङि तु] अकारस्योक्तं च अभव भवामि । वसुनं वस्त्विति घननाम^३ घनस्य सवस्य पूर्यं पुराणनामेदं पुराणो नित्यं पति स्वामी अहम् एव घनानि, प्रघन इति सप्राप्तनाम^४, प्रशब्दलोपे द्वितीयावहुवचनान्तमेतत् सजयामि सम्पक् बहुसुहृदवचनं जयामि । शश्वत् शश्वच्छब्दो बहुवचन^५ बहून्, अथवा सज्जयामि बहोः शत्रोरिति शेषः । माम् एव हवन्ते ग्राह्यन्ति सर्वे यजमाना ज्योतिष्टोमादिषु कर्मसु । किमिव ? पितरं न नशब्द उपमार्थं, पितरमिव जन्तवः मनुष्या नामेतत्, मनुष्या सर्वकर्मसु । अहम् एव दाशुपे दाश्वानिति शकृत्पूणिना नेहृक्ताचार्येण यजमाननामसु पठयत्^६ हवीषि दत्तवते यजमानगणाय, विभजामि ददामि भोजनम् घननामेतत्^७ घनं यो यावद्-
दाति हविर्भागं बहु वा अहमपि तस्मै तावदेव ददामीत्यर्थः । कुत ? 'यादृगिव वै देवेभ्यः करोति तादृगिवास्मै देवा कुर्वन्ति'^८ इति श्रुते ॥

— ० —

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या पृच्छामि यत्र भुवन्मस्य नाभिः ।
पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः पंसुम
व्योम" ॥८१॥

इति प्रश्नः (६) । दीर्घतमस आर्षम् । विज्ञानमयं क्षत्रं पृच्छति ऋत्वि-

- १ तुलना—बृहद्ब्रह्मा ७।४२ १८॥ सर्वानुक्रमणी १०।४८। पृ० ३८॥
- २ निरुक्ते त्विदं सततमाध्यात्मिकयानामुच्चासुष्यत ६० निर० ७।२॥
- ३ घनुपमगमूनमिदम् ॥
- ४ तुलना वार्ता स्वन्दनिरुक्तीना ७।२ पृष्ठ १३॥ निरुक्तमुपपन्नं पृष्ठ १४॥
- ५ निष० २।१०॥ ६ निर० ६।२३॥ ७ निष० ३।१॥
- ८ ६० नृद-निरुक्तीना भा० १ पृ० ४६॥ ८ निष० २।१०॥
- ९ ६० वा० ३।१॥ ११ ऋ० १।१६।३४॥

गणो यजमानम्^१ । पृच्छामि त्वा त्वा परमम् प्रकृष्टं अन्तम् अन्तशब्द-
प्रदेशवचनं पृथिव्या. अतिशयेन सारभूतं प्रदेशत्वात् । पृच्छामि पृच्छते-
द्विकर्मकत्वस्मरणात्^२ द्विकर्मकत्वप्रयोगः [यत्र] यज्ञशब्दो यच्छब्दार्थे द्रष्टव्य,
य भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः. नाभिशब्देनाश्रय उच्यते । तथा च—नाभिः
संहननात् प्रदेशवचनं^३ [इति] निरुक्तम् । सन्नद्ध एतेनाङ्गेन कृत्स्नं शरीरं
प्राणधारणत्वात्, त त्वा पृच्छामीति सम्बन्धः । पृच्छामि त्वा त्वा वृष्ण-
वर्षयितुः अश्वस्य रेतः । पृच्छामि सर्वत्राध्वर्वादिरूपायाः वाचः परमम्
उत्कृष्टं व्योम स्थानम् ॥

—:०:—

इयं वेदि परो अन्तं पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।
अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम^४ ॥८२॥

[इति] व्याकरणं प्रतिवचनम् (१०) । पूर्वस्मिन् मन्त्रे चत्वारः प्रश्नाः
कृताः । तेषामानुपूर्व्येण चत्वारि प्रतिवचनानि अनेन मन्त्रेण प्रतिपाद्यन्ते ।
इयं वेदिः यागभूमिः परः उत्कृष्ट अन्तः सारभूत पृथिव्याः । कुत एतत् ?
देवयजनं वै वरं पृथिव्याम्^५ इति श्रुतेः । अयं सोमः ग्रहचमसादिपात्रस्यः
युष्मन् वर्षयितुः अश्वस्य व्याप्तुरिन्द्रस्य रेतः । वयम् ? अयमेव हि पीतो
रसादिक्रमेण इन्द्रस्य रेतो दीर्यं मदोत्सेधमापादयति । ब्रह्मायम् अयमेव हि
ब्रह्मा ब्रह्मासनमध्यासीनः वाचः सर्वस्या अध्वर्वादिरूपायाः परमम् उत्कृष्टं
व्योम स्थानम् । वयम् ? ब्रह्मा परिवृढं श्रुतम्^६ इति वचनात्, प्रप्या
विद्यया ब्रह्मत्वं कुर्यात्^७ इति श्रुतेः । या हि निगमनिरुक्तव्याकरणादिकलाप-
युक्तः स एव ब्रह्मत्वं वक्तुं महन्ति नान्य इति ॥

—:०:—

१. वात्स्यायनश्रीनमूने २०।७। १४-‘यजमानोऽप्ययं’ पृच्छामि त्वेति’ इति श्रूयते ।

२. महाभाष्ये १।४।५१॥

३. निरुक्ते [४।२१] तु ‘नाभिः गहनानां’ इत्येव पाठः ॥

४. ऋ० १।१६।३५॥

५. तुलना—‘देवयजनं वै वरं पृथिव्यं’ । ऐ० ब्रा० १।१५॥ ६. निर० १।८॥

७. तुलना—‘अथ वेन ब्रह्मत्वं विद्यते इति अथ्या विद्यते ब्रह्मा’ इति । ऐ० ब्रा०

इदमापः प्र वहत यत् किञ्च दुरितं मयि ।

यद्वाहर्मभिद्रोह यदा शेष उत्तानृतम् ॥

इति शोधितः (११) । अयमपि मन्त्रो द्वितीये कल्पे व्याख्यातः ॥

—:०:—

इन्द्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

गिह्ना णो अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥८३॥

इति विकल्पः (१२) अनेकवाक्यकल्पनया विकल्पः । देवताविकल्पो वा “वायुरिति नैरुक्ताः”, “सूर्य इति याज्ञिकाः” । शक्तिर्नामा वशिष्ठपुत्रः तत्पार्ष्णम् ।

प्रथमं तावद् याज्ञिकमतेन व्याख्यायते—इन्द्र यो दीपयति रश्मिद्वारेणा-
नुप्रविश्य भूतानि इति इन्द्र आदित्य उच्यते । असौ वा आदित्य इन्द्रः इति
च श्रुतेः । [हे] इन्द्र आदित्य [क्रतुम्] क्रतुरिति कर्म वा प्रज्ञा
वोच्यते । कर्म अतिरात्रयागफललक्षणं [नः] अस्माकम् आभर आहर
पिता पुत्रेभ्यो यथा पिता पुत्रहितेच्छया कर्मादृष्टानुश्राविकं सुखसाधनमारभेत
तद्वत्, किञ्च शिक्ष शिक्षातिर्दानकर्मा देहि नः अस्मभ्यमन्यदप्यभिलषितम्
अस्मिन् हे पुरुहूत पुरुस्तुत यामनि यातेर्मनिन् प्रत्ययः, यापयति स्वर्गमास्था-
नमिति यामशब्देन यज्ञोऽभिधीयते । यज्ञे जीवाः भवर्षीयोऽन्वृत्त्ययः जीवन्तः,

१. ऋ० १०।६।८॥

२. निरु० समु० पु० ४८॥

३. ऋ० ७।३२।२६॥

४. द्र०—निरु० समु० पु० १ टि० १॥ निरुक्तसमुच्चयइता नैरुक्ताना याज्ञिकाना
च मत कुतः संगृहीतमिति न विद्य । शीनककात्यायनाभ्या त्वस्य मन्त्रस्येन्द्रो देवतेत्यु-
क्तम् । द्र०—वृ० दे० ५।१४१; सर्वा० ७।३२॥

५. पूर्वार्चस्य वशिष्ठपुत्र. शक्तिर्ह्यपि, उत्तरार्चस्य वशिष्ठ इति शाटघायन-
ब्राह्मणम् । वशिष्ठ एवपरिति ताण्ड्यब्राह्मणम् । तथा जानुकांत कात्यायनेन—
“सौदासेरनौ प्रसिष्यमाण. शक्तिरन्त्य प्रणयमातेभे, सौधर्चं उवतेऽद्वयत, तं पुत्राक्तं
वशिष्ठः समापयतेति शाटघायनकम् । वशिष्ठस्यैव हतपुत्रस्यापमिति ताण्डकम्” इति
सर्वा० ७।३२॥

६. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

७. निष० २।१॥

८. निष० ३।६॥

चिरमपि जीवन्त इत्यर्थं । ज्योति आभ्यन्तरम् अशीमिहि अशू व्याप्तौ
व्याप्नुयाम, त्वया सायुज्य गमिष्याम इत्यभिप्रायः ॥

नैरुक्तपक्षेऽपि—इन्द्र दानादिगुण इन्द्रो मध्यस्थानो वायुरुच्यते । हे
इन्द्र वायो ऋतुम् वृष्टिलक्षण [न] अस्माकम् आभर आहर पिता पुत्रेभ्यो
यथा धननिमित्तं कर्म शिक्ष देहि नः अस्मभ्य स्तोतृभ्यः कामानिति शेषः ।
अस्मिन् हे पुरुहूत पुरस्तुत यामनि यापयति क्षपयति भूतानि यामञ्छन्द
...कालवचन । काले वर्षारुध्ये त्वद्दत्तेनोदकेन जीवा जीवन्तो ज्योति
परमात्माख्यम् अशीमहि । तेन सायुज्य गमिष्याम इत्यभिप्रायः ॥

—:—

यदिन्द्राहं यथा त्वमीशीषु वस्व एक इत् ।

स्तोता मे गोपंखा स्यात् ॥८४॥

इति सकल्पः (१३) । गोपूक्तेर्वाश्वसूक्तेर्वर्षिम् । [यद्] यदि हे इन्द्र
अहं यथा त्वम् सर्वस्य धनस्येश्वरोऽभूस्त्त्याहम् ईशीय ईश्वरो भवानि वस्व
वसुनो धनस्य सर्वस्य एक इत् इच्छन्दोऽवधारणार्थः, एक एव, तथा सति
स्तोता मे मम गोपंखा गवा सखा स्वामी स्यात् भवेत् । प्रदक्षानार्थमेव
गोप्रहण गवादीनां धनानां पतिर्भवेत् । एतदुक्तं भवति—यदि त्व सर्वेश्वरो
मह्य स्तोत्रे बहुधनं ददासि, अहमप्यभिलषितैरर्थैः स्तोतृणां मनोरथ
पूरयेयमिति सकल्पः ।

—:—

मुदेवो अथ प्रपतेदनाद्वृत्परावतं परुमां गन्तुरा उ ।

अथा शयीत निरुक्तेरुपस्येऽथैनं शूरा रभसासो अशुः ॥८५॥

इति परिदेवना (१४) । उर्वस्या विमुक्त पुरुरवा विललाप । मुदेव
शोभन देवन श्रीढन यस्य स मुदेव, यथाभिलषित परिभुवनमवभोग इत्यर्थः ।
अथ सम्प्रत्येव शिखरिनिखरमारुह्य प्रपतेत् प्ररूपेण प्रमतिरमु (? , पतति
असौ) अनावृत् आवर्तनमावृत् अनावर्तन त्रियाविशेषणमेतत् । विमर्यम् ?
परावतम् दूर परमाम् परावतमत्यन्त दूर यमलोकमित्यर्थः, गन्तव्यं गन्तुम्

[उ] उकार पादपूरणार्थं, गतश्वसन् अथ अथशब्दपर्याय, अनन्तर शयीत निश्चिंते प्रलयाधिदेवताया उपस्थे अङ्गे समीपसप्तम्येषा 'कूपे गर्ग कुलम्' इति यथा । यमस्य समीपे प्रदेशे गत्वा शेते इत्यर्थः । शयित च अथ अनन्तरमेव एन वृका विकर्त्तनगुणयुक्ता तत्पुरुषा रभसास रभसशब्दो वेगवचनो मत्वर्थोऽयञ्प्रत्ययान्ता द्रष्टव्य, वगवन्त अद्य भक्षयेयु । अथवोत्तरार्धचंस्यान्यथा योजना—अथ अनन्तर शयीत निश्शेत इत्यथ, शयीत निश्चिंते निश्चिंति पृथिवीनाम् पृथिव्या उपस्थे सानुदेशे शयीत शयित च अथ अनन्तरमेव एन वृका विकर्त्तनशीला मृगा रभसास वेगवन्त अद्य भक्षयेयु । तथापि युक्तो नाह कष्ट जीवामीति धिङ्मामित्यभिप्राय । एवमितिहासपक्षे योजना ।

नैरुक्तपक्षे तु—पुरुषा मध्यमस्थानो वाय्वादीनामेकतम पुरु रौतीति पुरुषा, उर्वशी विद्युत् उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमश्नुते दीव्यत इति उर्वशी । वर्षाकाले विद्युति विनष्टाया तथा वियुक्त स्तनयितुलक्षण शब्द कुर्वन् विलपति । सुखेव शविसद (?) अद्य प्रपतेत् अस्मात्स्थानादन्तरिक्षात् अनावृत् अनावर्तन परावत परमा अत्यन्तदूर पृथिव्यालोक गन्तव्यं गन्तु गतश्चापर्यन्त (?) धारात्मना [अथ] अनन्तर शयीत निश्चिंते पृथिव्याः उपस्थे उपगम्यापो यत्र तिष्ठन्ति स उपस्थ कटकादिप्रदेशः तस्मिन् अथ अनन्तरम् एनम् उदकात्मनावस्थित वृका वृका ज्योतिष्का काले अद्य भक्षयेयुरित्यर्थः । एव नैरुक्तपक्षे योजना ॥

श्रीपचारिकोऽय मन्त्रेष्वाख्यानसमयो नित्यत्वविरोधात् । परमार्थेन तु नित्यपक्ष एवेति नैरुक्ताना सिद्धान्तः ॥

—०—

१ तुलना—महामाष्य० ४१।४८॥

२ निघ० १।१ ॥

३ अत्र 'इवाऽपि वृक उच्यते विकर्त्तनान्' इति निरुक्तम् (१।२१) अनुसन्धेयम् ।

४ तद्वागादिरूपो निम्नप्रदेशः ।

५ आदित्योऽपि वृक उच्यते (निरु० १।२१) इति वचनान्न वृक आदित्य । अत्र बहुवचननिर्देशात् तद्विशयो गृह्यन्ते ।

६ द्र० स्कन्दनिरु० टी० २।७८॥ दुर्ग० टी० पृ० ७४२॥

यत्ते यमं वैवस्वतं मनो जगाम दूरकम् ।

तत्तु आवर्तयामसीह क्षयाय जीवसे' ॥ ८६ ॥

इति - अनुबन्ध (१५) । अत्रैव श्रूयते—“अममातिनाम्नो राज पुरो-
हिताभ्या मायाविभ्या [सुबधु प्राणवियोजित । तत] शोकसन्तप्तहृदया
बन्ध्वादयस्त्रयो भ्रातरौ मनस पुनरावर्तन जेषु यत्ते यममिति सूवतम्”
इति । यत् ते तव मन इति सम्बन्ध यमम् प्रेतराज वैवस्वतम् आदित्य,
सावर्णी यमजीजनत्^१, त वैवस्वत मन मन शब्दो नात्रान्तर्यामी, प्रधानभूत
प्राण उच्यते । तथाहि श्रूयते—प्राणमुत्क्रामन्त सर्वे प्राणा अनुक्रामन्ति
इति । जगाम गतवान् दूरकम् मनसो विशेषणमेतत्, दूरेऽपि सन् प्राणिना
वृत्तान्तं केतति जानाति इति, दूरकं सत् ते तव आवर्तयामसि आवर्तयाम
पुनरानेष्याम इत्यर्थः । किमर्थम् ? इह लोके क्षयाय निवासाय जीवसे
जीवितुं सुखं जीवनाय चेत्यर्थः ॥

—१०१—

प्रयाजान् मे अनुयाजाँश्च केवलानृजँस्यन्त हविषो दत्त भागम् ।

धृत चापा पुरुषं चौपधीनामुग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः^२ ॥ ८७ ॥

इति याज्ज्ञा (१६) एव तथा श्रूयते—“सौची[क]र्मान् विधेदेवा
ऊचु । एष्य नो वहेति । सोऽग्निरद्वयीदभागोऽहं यज्ञे मृत्योश्च विभेमीति ।
ते देवा पुनरयुन । अभिलपित द्रूहोति । ततो हविर्भागमविनश्यरमायु-
श्चापाचयत्^३ [इति] । प्रयाजान् मे मह्यम् अनुयाजाँश्च केवलान् अ[न]-
न्यदेवत्यान् मह्येत्यान् [ए]वत्यर्थः । सिंहावलोकनन्यायेन ‘वत्त’ इत्या-
स्यातमाश्रय्यम्, दत्त ऊर्जस्यन्तम् उर्वशब्दोऽप्रवचन^४, अन्नवन्तमन्नविकार
पुरोडाश हविषो भागं दत्त धृतं च आज्यभागात्त्यम् अयाम् विकारभूतमिति

१ ऋ० १०।१८।१॥

२ सु० वृ० ८० ७।८२-८७। सर्वा० १०।१६, १८॥ षाट्पायनश्च ष षाट्पायन
ऋ० १०।१७।१॥ व्याख्यानम् उद्धृतम् ।

३ मुनना—नि६० १२।१० ॥

४ वृ० उ० ४।४।२॥

५ ऋ० १०।११।८॥

६ सु० वृ० ८० ७।६२। सर्वा० १०।२१॥

७ निष० २।७॥

वाक्यशेषः । पुरुषं च [पुरु] बहुलकर्मं सुनोतीति पुरुषः सवनीय पशुरुच्यते ।
तेन विनीयन्ते सवनानि । तथा हि—वप्या प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन
माध्यन्दिने, अङ्गं स्तुतीयसवने प्रचरन्ति' इति वचनात् । तं च सवनीयम्
श्रोषधीनाम् अत्तारमिति शेषः । अग्नेश्च मम दीर्घम् शाश्वतम् आपुरस्तु
भवतु हे देवाः ॥

—:०:—

नवं प्रयाजा अनुयाजाश्च केवलं उर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः ।
तवाग्ने यज्ञोऽयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः' ॥ ८८ ॥

इति प्रसव — अभ्यनुज्ञा(१७) । एवमग्निना याचिता विश्वेदेवा प्रत्यूचु ।
तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवलः देवतान्तररहिता ऊर्जस्वन्तः ऊर्क् शब्दो रस-
वचनम् । हविषः सम्बन्धिनः सन्तु भवन्तु भागाः परिगणिताः । प्रार्थिताद-
धिकमपि दद्याः, तव एव हे अग्ने यज्ञोऽय सर्वः अस्तु यदि कामयसे । किंच
तुभ्यम् तादर्थ्यं चतुर्थ्येपा त्वदर्थं नमन्ताम् प्रह्वी भवन्तु प्रदिशः प्रकृष्टा
दिशः चतस्रः प्राच्याद्याः, सर्वासा च दिशा त्वमेवेश्वरो भवेद् इति प्रसादाति-
रेकः कथ्यते । महतां हि प्रसादोऽनेकभद्र इति ॥

—:०:—

ओ चित् सखायं सख्या ववृत्यां तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वान् ।
पितुर्नपातुमा दधीत वेधा अधि क्षमिं प्र० दीभ्यानः' ॥ ८९ ॥

इति संवादः (१८) । उक्तिप्रत्युक्तिरूपो भवो वादः संवादः इत्युच्यते ।
प्रथमं तावदेतिहासिकमतानुसारेणाय मन्त्रो व्याख्यायते । यमयम्योः संवाद-
सूक्तम्, विवस्वतो दुहिता यमं आतर मदपरवशीकृता सर्वेन्द्रियप्रतिभोगार्थं
चकमे ओ चित् आ उ ओ उकारः पदपूरणः, चिच्छन्दश्च । आकारो विवृत्या-
मित्यनेन संवध्यते । सखाय यमं सख्या तृतीयैकवचनं प्रथमैकवचनस्य स्थाने
सखी सती ववृत्याम् इत्येतच्छान्दस रूपम् आभिमुख्येन कामये इत्यर्थः ।
तिरः क्रियाविशेषणमेतत् समयविरोधात् प्रच्छन्नवाक्यार्थसम्पादनार्थं यत्तच्छ-
ब्दावध्याहार्यौ । यमह कामये सोऽपि पुरु[पुरु] इति बहुनाम् चित् चशब्दार्थे

बहु च अणवम् अणशब्देनोक्तमुच्यते, मत्वर्थीयो वकारः अणसो लोपश्च' इति सकारलोपः । अणव बहुरेतस्कमित्यर्थः । जगन्वान् गतवान् प्राप्तवान् प्राप्ताभिनवयीवन' एवेत्यर्थः । अतः पितुः स्वस्या अपि वैवस्वत नपातम् नपादित्यन्तराया प्रजाया नामधेयम्' पौत्रमित्यर्थः । आदधीत कारणभूत गर्भं मयीति शेषः । वेधा मेधावी अधि क्षमि अधीत्युपभोगे [क्षमि] छान्दसमेवैतद् रूप, क्षमा पृथिवी तस्या उपरि पृथिवीलोक इत्यर्थः । प्रतरम् प्रकृष्टतर पुत्रोत्पादनेन दीध्यान दीप्यमानः । एवमेतिहासिकपक्षे योजना ॥

नैरुक्तपक्षे तु—यमी मध्यमस्थाना वाक् यमश्च मध्यमस्थानः । सा यमी वर्षाकाले मध्यमस्थानाभिमुख्येन सखाय सहस्रानयोगात् सखीत्यर्थः, कामयेयमह कामयेत् (?) सोऽपि [तिरः] तिरः सत इति प्राप्तस्य नामनी' प्राप्तवर्षासमये [पुरु] बहुलम् [अणवम्] उदकभूयस्त्व [जगन्वान्] गतवान् गतश्च स्वस्य पितु आदित्यस्य, कथमादित्योऽस्य पिता ? उच्यते—आदित्यो रश्मिभि पर्यावर्तमानो रसान् मध्यमायार्पयन् त पतितोऽ (?) पातवान् अतोऽ)सावस्य पितेत्युच्यते । तस्यादित्यस्य नपातम् एकानन्तरत्वात् पौत्रस्थानीयमुदकसघातम् आदधीत । वेधा विविध वृष्टिप्रदानेन धाता धारयिता सर्वस्य जगतः अधि क्षमि पृथिव्या उपरि पृथिव्यामित्यर्थः । दीध्यान, ध्यं चिन्ताया चिन्तयन्, कथं नु नाम लोभः सुख जीवेद् इति । एव नित्यत्वाविरोधेन योज्यम् ।

—१०:—

सोमं राजानुमवंसेऽग्निं ग्रीभिर्हवामहे ।

आदित्यान् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥१०॥

इति समुच्चयः (१६) । अग्नेस्ताप[स]स्यापंम् । सोमं राजानमवसे रक्षणायाम्, अग्निं ग्रीभि स्तुतिभिः हवामहे आह्वयामोऽभिष्टुयाम इत्यर्थः । आदित्यान् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं बृहस्पतिं च । एतदुक्तं भवति—त्रिस्थाननिवासिनो देवान् वन्दामहे, तेऽपि नः प्रसीदन्तु भवतानामभिलषितस्य प्रदातार इति ॥

—१०:—

१ घ० ५।२।१०६ वा० ॥

२. निर० ८।५॥

३. निर० ३।२०॥ तत्र 'नामनी' इति पदं नास्ति ॥

४. ऋ० १०।१४।३॥

भोजायाम्बं समृजन्त्याशुं भोजयास्ते कन्याः शुम्भमाना ।
भोजस्येदं पुष्करिणीं वेदम् परिष्कृतं देवमानेवं चित्रम् ॥९१॥

इति प्रशंसा (२०) । प्रजापतेर्दुहिता दक्षिणानामा तस्या आर्पम् ।
दानप्रशंसपा । [भोजाय] भोजयतीति भोजोऽन्नदातोच्यते । कुत एतत् ? स
इद् भोजो गृहवे ददात्यन्नकामाय चरते कृपाय इति मन्त्रान्तरदर्शनात् ।
तस्य तदर्थम् अथैव समृजन्ति सस्कुर्वन्ति शालिहोत्रोपदिष्टेन निपुणा परिचा-
रका । कीदृशमण्वम् ? आशुम शीघ्रगतिं काम्बोजादिदेशजातम् । किं च
भोजयास्ते कन्या कमनीया लावण्यतिशयविशेषेण शुम्भमाना वस्त्रालङ्कारा-
दिना च दीप्यमाना, भोजस्येव पुष्करिणीव पुष्करिणी सदृशहृदया ह्लादान-
सहित वेदम् गृह परिष्कृतम् मनोरमणीयचित्रकर्मकुट्टिमशोभया सर्वतो
विभूषितम् देयमाना प्रथमैकवचनस्य 'सुपा-सुसुक्' इत्याकार, देवमानम्
इव चित्रम् विचित्रमाश्चर्यभूतम् । अल्पमिदमुक्तम् यत् किञ्चित् दुर्लभ
जगति भद्रमस्ति तस्य सर्वस्य भोजन भोज इति ॥

— :०:—

अथा मुंगीय यदि यातुधानो अस्मि यदि वायुंस्तुतप पुरुषस्य ।
अथा स वीरैर्दशभिर्वियूया यो मा मोघं यातुधानेत्याह ॥९२॥

इति शपथ (२१) वसिष्ठस्यार्पम् । अत्रेतिहासमाचक्षते—विश्वामित्र-
प्रयुक्त. किल कश्चिद् राक्षसो मायावी वसिष्ठरूपेण वसिष्ठस्य पुनश्च
जघान । ततो वसिष्ठः प्रत्यपवादशङ्काऽजायत । लोकापवादवज्रेणाभिहत.
पुनर्वियोगशोकाग्निं सतप्यमानहृदयश्च वसिष्ठः प्रस्तुत[पवाद] निवृत्तये
पैजवनस्य राज्ञः समक्ष शपथ चकार । अद्य अस्मिन् काले भुरीय अग्नेय यदि
अहं यातुधान पिशिताशन. अस्मि भवामि, यदि धाम्नु. यदि वा अस्यायु
जीवित [ततः] तपिर्नाशार्थं, नाशितवानहं पुरुषस्य यस्य कस्यचित् । अद्य
अथशब्दपर्याय स च हेतो, यत एतदलीक [ततः] स सोऽपि वीरैः पुत्रैः
दशभिर्वियूया पुरुषव्यत्ययः^५ वियूयात्, यीतिः पृथग्भावे वर्तते पृथग् भवेत् यो

१. ऋ० १०।१०७।१०॥

२. ऋ० १०।११७।३॥

३. म० ७।१।३६॥

४. ऋ० ७।१०४।१५॥

५ तुलना—“पुरुषव्यत्ययः—अथा स वीरैर्दशभिर्वियूया, वियूयादिति प्राप्ते” ।

मा मा शुद्धात्मान मोघ व्यर्थमेव यातुधानेत्याह यातुधानेत्येवमसूयन् तवाया
(?) अक्षममाण आह । सोऽप्यहमिव हतपुत्र पुनर्वियोगाग्निसतप्यमानहृदय
शयीत इत्यर्थः ॥

— ० —

प्रति चक्ष्व वि चुक्षेन्द्रंश्च सोम जागृतम् ।

रक्षोभ्यो वृधर्मस्यतमुशनि यातुमद्भ्यः^१ ॥९३॥

इति शाप (२२) । वसिष्ठस्यापमं । वसिष्ठो राक्षसैरभिभूयमानो
रक्षसामपनोदार्यमिन्द्रासोमावाह । प्रति चक्ष्व प्रति वचन कुरु भक्षयेत्यर्थः ।
विचक्ष्व विशब्दा कुत्साया द्रष्टव्य , कुरित्तान्यपि वचनानि दुर्जनत्वाद्वद,
दुर्जनस्य कटुवचन शमनकर न मदुवचनम्^२, तवापि लोक[प]वादत्वेहेतु
खलु सारूप्यमित्यादि (?) इन्द्रश्च चशब्दस्य कर्मोपमग्रहत्वात्^३ त्व चेति
शेषः । हे सोम जागृतम् जागृ निद्राक्षये विनिद्री भवथ, रक्षोभ्य रन्धान्वेषण-
पराणि हि रक्षासि, ततो विनिद्री रक्षाभ्यः वधम् वध इति वञ्चनाम्^४ वञ्चम्
अस्यतम् असु क्षेपणे प्रक्षिपतन् अशनिम् [अशनि] सदृश यातुमद्भ्य
पिशिताशिभ्यः, तादर्थ्यं चतुर्थ्येण निवृत्त्या चात्र प्रयाजनम्, मशकेभ्यो धूम
इति यथा, रक्षासि विनाशार्थमित्यर्थः ॥

— ० —

इह मद एव मयवन्निन्द्र तेऽथ इति । श्वः मुत्या वा एषा
ब्राह्मणाना तामिन्द्रायेन्द्राग्निभ्या भजवीमि मिश्रावरणाभ्या वसुभ्यो

१ ऋ० ७।१०४।२५॥

२ मुलना वार्ता—

ग्रहोप्रवृत्तिसादृश्य दनेष्मणोदुर्जनभ्य च ।

मधुरे शोपमावाति कटुवेनेव प्रशाम्यति ॥

प्रवृत्तिमादृश्यम्=स्वभावसाम्यम् । दनेष्मण = वपस्थ । मधुरेण दनेष्मण पणे
मधुरगुणान्नेन द्रव्येण, दुर्जनपणे मुखने । कटुवेन—दनेष्मण पणे कटुद्रव्येण,
दुर्जनपणे कटुवचनेन ।

३ द०—निष० १।४॥

४. निष० २।२०॥

सूद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमपेभ्यो ब्रह्मन्
वाचं यच्छ' ॥९४॥

[इति अतिप्रैषः] (२३) ----- नित्यामन्त्रत्र-----गुणे
प्रयुज्यते । विश्वामित्रस्यार्पम् इह मद एव इहैव यज्ञे मद सोमपानादीनि
.....भूतेऽप्यहनि अद्य गत्वा देवलोकं भुक्तशय्यादिसंभोगः प्रथते
पुनरेह्यस्मद् यज्ञमेव कीदृशस्य तव वसुमतः वसुप्रमृतिर्देवाः तद्वतः तैः सहि-
तस्येत्यर्थः इवः सुत्यां हे अग्नीत् इन्द्राय इन्द्राग्निभ्यां च समुच्छ्रिताभ्या प्रब्रूहि
मित्रावरुणादिभ्यश्च । हे ब्रह्मन् वाचं यच्छ वाचंयम आस्व ॥

—०—

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न राज्या अहं आसीत् प्रकृतः ।
आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्भ्रान्यन्न पुरः किं चुनास' ॥९५॥

इति आचिख्यासा (२४) । आख्यातुमिच्छा आचिख्यासा । प्रजापते
परमेष्ठिनः परमपेरापम् । प्रलयादूर्ध्वं प्राग् जगत्सृष्टेर्याज्वस्या साज्जयर्चो-
च्यते । न मृत्युरासीत् मर्तुणामभावात् मृत्युश्च नासीत् अमृतम् जीवनमपि
[न] नैवासीत् प्राणिनामभावात् । तर्हि तस्मिन् काले न राज्याः नापि
रात्रेः अह्न आसीत् प्रकृतं प्रज्ञानम्, इयं रात्रिदिमहरिति । तथा च स्मर-
णम् — आसीद्विदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्^१ इति ।

अथवा प्रकृतः प्रजापयिताऽदित्यः, स ह्यदयास्तमयाम्यां रात्र्यहनी
विभजते । स नासीत्, प्रदर्शनार्थमिदं सर्वं च देवाः । आनीत् अन्न प्राणने
प्राणितावत् केवलमित्यर्थः । अवातम् नाभिप्रदेशादुत्थितो यो वातो मुख-
नासिकाभ्यां निर्गच्छति तद्रहितम्, अलौकिकमेतत् प्राणनमित्यर्थः । स्वधया
स्वधा शब्दोऽप्रवचनः^२ स्वधयाज्जेन तत्रैव शक्त्यात्मनावस्थितवद् इत्यर्थः ।
तदेकम् कारणमात्मारूपं ब्रह्म तस्मात् ह [ह] इति पदपूरणः [अन्यत्]
अन्यत् शब्द 'आस' इत्यनेन संबध्यते । परः परं किं च च शब्दोऽप्यर्थे किमपि
[न] आस न वभूव । तदेवैकमासीदित्यर्थः ॥

—०—

१. आश्व० शी० ६।११॥ मुद्रितो मन्त्रपाठो न व्याख्यानुसारी । व्याख्यानुसारी
मन्त्रपाठो मूल्यः ।

२. ऋ० १०।१२६।२ ॥

३. मनु० १।४॥

४. निष० २।७॥

एता अश्वा आ प्लवन्ते ॥ प्रतीप प्राति सत्वनम् ॥
तासामेका हरिक्रिका ॥ हरिक्रिके किमिच्छसि ॥ इत्यादि ॥६६॥

इति प्रलाप (२५) । असम्बद्धभाषण प्रलाप । अत्रैव श्रूयते—“एतशो नाम मुनि तव सोमपानभावेनाग्नेरापुविनश्चर ददर्श । तद्दर्शनोपजातानन्द-परितोष सन्दृप्त इव पूर्वापरासम्बद्ध प्रालापीत्” । एता अश्वा आप्लावन्ते कथं प्रतीपं प्रति स्रोतः कीदृशं प्रातिसत्वनम् सत्वनशब्दः सत्त्वपर्यायः सत्त्वशब्दः प्राणिपर्यायः । प्रातिसत्वनस्य भावः प्रातिसत्वनः, क्रियाविशेषणमेतत् । प्रतिकूलं सत्त्वरपि सहैता अश्वा आप्लावन्ते इत्यर्थः । अथवा सत्त्वानो विमतो वाता उच्यन्ते प्रातिसत्वनं प्रतिवातमित्यर्थः । नायाम्बा वाढवानामेका हरि-विनका हरितवर्णतामाह । हरिविनके किमिच्छसि इत्येव रूपं प्रलापः ॥

— ० —

किमयमिदमाहेति ॥९७॥

इति श्रौडा = लज्जा (२६) । आहनस्यानामृचा प्रतिगारः । आहास्या सम्प्रेतरवादिन्य ऋच उच्यन्ते । कुत एतत् ? “अयं ओषो वै पुरुषो मेध्यो यथा ” “मस्या जायते” इति श्रुतेः । प्रतिप्रस्थाता प्रतिगृह्णाति किमयमिवमाह इति किमयं ब्राह्मणाच्छसी सम्प्रेतररूपं वचनमाहेति श्रौडा मे जायत इत्यर्थः ॥

— ० —

रस्य नूनं कृतमस्यामृतानां मनामहे चारुं देवस्य नाम ।
को नो मद्या अर्दिते पुनर्दातुं पितरं च दृशेयं मातरं च ॥६८॥

इति उपधावनम् (२७) उपधावानमाथय[ण]मित्यर्थः । अस्या प्रथमं तावदास्यानं प्रस्तूयते—“अजीगर्तो नाम ब्रह्मणि सुवचसस्य सूनुः पुत्रदार-सहितो दुर्भिक्षं क्षुधया पीड्यमानो निरतिशयतया महाभाग्ययुक्तं प्राधान्यात्

प्रजापतिमेव देवानां मध्ये प्रथमं प्रार्थयते वस्य नूनम्' इति । [कस्य]
 "को वै नाम प्रजापति" इति क इति प्रजापतिरुच्यते, प्रजापतेः नूनम्
 नूनशब्दा निश्चयार्थं, निश्चयेन कतमस्य व सुखं तदतिशयेन कतव्यं प्राणिना
 येन तस्य अमृतानाम् अमरधर्माणां देवानां पितुरितिशेषः । मनामहे अर्चयति-
 र्माज्यम्^१, अर्चयाम चारु शोभनं देवस्य दानादिगुणस्य नाम नमनेन
 प्रह्वत्वेन स्तवनं लक्ष्यते । निश्चयेन प्रजापतिमर्चयाम स्तुम इत्यर्थः अथवा
 मनामहे याज्ञाकर्माज्यं^२ याचामहे । किं प्रकरणसामर्थ्यादायुः । प्रजापतिमायुः
 याचामहे इत्यर्थः । [क] प्रजापतिरस्माभिराराधितो न अस्मान् मह्यं पृथिव्यै
 अदितये आक्षीण्यं पुनर्दातुं ददातु पृथिव्या स्थापयतु इत्यर्थः । ततश्च पितर
 दूशेयं च मानरं च दूशेयमित्यनुपङ्गः । मातृपितृगतं स्नहो मा वाधत
 इत्यभिप्रायः ॥

— ०:—

माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रोहत ।

मर्तिल्लामोति ते पिता गुभे मुष्टिर्मतस्यत् ॥००॥

इति आश्लोश (२८) । अश्वमेधे सज्जप्तस्याश्वस्य समीपशायिनी महिषी
 होता क्रोशति । कुत एतत् ? अश्वमहिष्योमियुनस्त्वदर्शनात् माता च ते पिता च
 ते तव सगत्य अपर उपरि वृक्षस्य वृक्षजस्य खट्वाफलकस्य [रोहतः] श्रीडतः ।
 वयम् ? मर्तिल्लामोति सा दाने प्रददानि सुरतमिति ते पिता तव मातु
 गुभे गभशब्दो हृदयवचनः हृदये मुष्टिर्मतस्यत् तसि प्रदापायं प्राक्षिपत् ।

१ एतन् मुवचसपुत्रस्यात्रीगर्तस्यापमिदमिति स्पष्टम् । एतरेयब्राह्मण [७४]
 तु—य [माजिगति] गुन गेप] प्रजापतिमेवप्रथममुपगमार वस्य नून वनमम्या
 मृतानामिरपतयर्चा' इत्युक्तम् तथा सति गुन गपम्यापमिदम् । तयैव य वात्यापनेना-
 प्यनुवात्तम् । ६०—मर्धा १।२४॥

यत्र विगप्यु वंदिविमनानाम्नि द्रये वरा अदि वेद-मर्त्रो के रचयिता ये ?
 इति प्राश्नमापानिबद्धेऽत्रमदीयं लेख इत्यर्थः । ५०—४४४ ४२१॥

२ निषब्धो [३।१४] न पठ्यते । ३ निष० ३।१६॥

४ यत्र पुनराज्ञेयं रक्षितं प्राचीनं प्रयोगं इत्युक्तं यत्र 'मानुनिगमयोगाच्च'
 (निष्क १४।९), 'मानुनिगम्याम्' महा० शान्ति १२६।६ मानुनिगम् (महा०
 शान्ति० १३८।८४) इत्येव प्रचीनां प्रयोगः । २. यत्र० २३।२४ ॥

अथवा आद्यन्तविपर्ययं भगे मुष्टिम् मुष्टिशब्देन मोहनहेतुः शेषोऽभिधीयते
तथा मुष्टिमोहनाद् वा इति निरुक्तम् । मुष्टिं प्रजननम् अतस्यत्
प्रक्षिप्तवान्, न केवल युवामेव मिथुनभाव प्रपद्येथे^३ इत्यर्थः ॥

—:०:—

वितेतौ किरणौ द्वौ तावा पिनष्टि पुरुषः ।

न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे^३ ॥१००॥

इति प्रवह्लिका (२६) । अन्तर्हितायां प्रवह्लिका उच्यन्ते । दुन्दुभि-
माहननाभ्यामाधनन्त [म्] मैथुनकर्मणि वर्तमानमिवोत्प्रेक्षन्ते । वितेतौ
विस्तीर्णौ किरणौ प्रक्षेपणसाधनभूतौ द्वौ तौ प्रसिद्धौ योनेरभितौ मासलौ
प्रदेशौ आपिनष्टि आभिमुख्येन निघंपन्ति पुरुष स्वेदकिलन्नगात्रः । एवमुत्प्रे-
क्षायामपरमाह न वै वैशब्दोऽवधारणार्थं । हे कुमारि लुप्तोपममेतत् मन्द-
प्रज्ञत्वात् कुमारिसदृशौ तत् तथा यथा कुमारीसदृश मन्यसे मैथुनम् मैथुन-
कर्मणि वर्तमानमिति किं पुनस्त दुन्दुभिमाहननाभ्या हरन्तीत्यर्थः ॥

—:०:—

किं ते कृषन्ति कीकटेपु गावो नाशिरं दृहे न तपन्ति घर्मम् ।

ओ नो भद्रु प्रमगन्दस्य घेदो नैचाशाखं मयवन् रन्धया नः^३ ॥१०१॥

इति परिवादः (३०) । परि (? , पर) गतदोषाविष्करणपूर्वो वादः
परिवाद उच्यते । विद्वाभिन्नो यज्ञार्थमिन्द्र याचते । किं ते तव कृषन्ति किं

१. निघ० ६।१ ॥

२. अथ मन्त्र शतपथे स्वेव व्याख्यायते—“माता च ते पिता च त इति । इयं वै
माताऽसौ पिताभ्यामेवंनमग्र स्वर्गलोक गमयत्यग्र वृक्षस्य रोहत इति श्रीर्वे राष्ट्रस्याप-
ॐश्रियमेवंन ॐ राष्ट्रस्याय गमयति प्रतिलाभीति ते पिता गमे मुष्टिमत् ॐस्यदिति विद्
वै गभो राष्ट्र मुष्टी राष्ट्रमेव विद्याहन्ति तस्माद् राष्ट्री विद्वा पातुव ” ॥ इति ।
शत० १३।२।६।७॥

अस्य एतादृशा चान्यथा मन्त्राणां शतपथानुगत. सम्यगर्थं, स्वामिददानन्द-
मरस्वतीप्रणीतायामुख्येदादिभाष्यभूमिकाया द्रष्टव्य ।

३ अथ० २०।१३३।१॥

४. अ० ३।४३।१४॥

कुर्वन्ति कीकटेषु गावः, कीकटा किंकृता^१ किमर्थमत् उत्पादिता, सन्त इति । किमः करोतेश्च वर्णव्यापत्यादिना कीकटा । अथवा क्रियाभिरिति दीना कीकटा उच्यन्ते क्रियाशब्दादुत्तरपदमिति भेदः । तेषा गावः । कुतः ? यतः नाशिर दुह्ये आशिरमिति कारणस्य कार्यव्यपदेशः । तत्कारणभूत पयो न दुहन्तीत्यर्थः । किं च न तपन्ति धर्मम् तपिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः । न तापयन्ति नोऽवलयन्ति धर्मं, प्रवर्ग्ये विनियोग [न] गच्छन्तीत्यर्थः । यथा तैस्ते [पा] प्रयोजन नास्त्येव प्रमगन्दस्य वेदः आ नो भर अस्माकमाहर । प्रमगन्दस्य मगन्दः कुमीदी मा समेप्यति वृद्धो धनराशिरिति बुद्ध्या यो ददाति स वार्धुपिको मगन्द उच्यते । तस्यापत्य प्रमगन्द, प्र अपत्यार्थे प्रस्कण्व^२ इति यथा, प्रमगन्दको वा प्रवर्णनाश्मानमेव यो मादयति नाति-प्यादौ न नास्तिकः स प्रमगन्द, तस्य वेदो धनम् । किं च नैचाशाखम् नीचा निगंतास्त्यक्ता ऋचादयः शाखा उच्यन्ते नोचाशाखा, तेषा स्वभूत नैचा-शाखम्, तदपि हे मघवन् रन्ध्रय रन्ध्रतिर्वंशगमने न अस्माकम्, तदप्यस्मद्वश गमय । तथा ह्यवस्थित धर्मवचन—“योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय”^३ इत्यादि । अतो यद्गुणामस्माकमयद्गुणा धनमाहर इत्याशास्महे ॥

—.०१—

यदि क्षितायुर्धदि^४ वा परेतो यदि मृत्योरन्तिकं नीतं पुंय ।
तमा हरामि निष्कृतेरुपस्थादस्पापमेनं शतशारदाय^५ ॥१००॥

इति परित्राणम् (३१) । परित्राण परिपालन । यदमनामपियंक्षमगृहीत-माह । यदि क्षितायुः यदि क्षीणायु यदि वा परेत परागत कथमपि । यदि वा मृत्यो देयताया अन्तिकम् ममोप नीत एव एव शब्दोऽप्यर्थे नीतोऽपि तमाहरामि निष्कृतेरुपस्थात् प्रवयाधिदेवताया अद्भुतप्रदेशादप्याह तस्य अस्पापम् रक्षामि [एनम्] शतशारदाय शतसवत्सराय जीवसे शतमवत्सर जीवितुमित्यर्थः ॥

॥ इति वारुणे निष्कृतममुच्ये चतुर्थः कलाः ॥

कल्पैश्चतुर्भिर्यस्यातं सारभूतमृचा शतम्^१ ।
 सहस्रं पञ्चशतं श्लोकेनानुष्टुभेन कृतम् ॥
 सहस्रं पञ्चशतं सख्या ग्रन्थस्य प्रकीर्तिता ।
 विस्तरभीत्या सक्षिप्त तात्पर्यार्थावबुद्धये ॥
 एव निरुक्तमालोक्य मन्त्राणां विवृतं शतम् ।
 उक्तानुवतदुरुक्तानि चिन्तयन्त्वह पण्डिता ॥

भगवते यास्काय नमः ॥

ओं नमो नारायणाय नमः शिवाय ॥^२

—:०:—

१. अस्मिन् ग्रन्थे (१०२) द्व्युत्तरशतं मन्त्रा व्याख्याता । अत्र शतमिति वचनं सामान्यपरम् ।

२. इतोऽग्रे हस्तलेख बृहदेवता ग्रन्थस्याः षट्त्रिंशद्विधमन्त्रनिर्देशाः पटुर्विशति (१।३।५०) इतीका. समुल्लिखिताः ।

प्रथमं परिशिष्टम्

निरुक्त-समुच्चये प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानां

ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तृणां च नामानि

विशिष्टानि च कानिचित् पदानि

अपरे*	†६४ ।	निरुक्तवचन	२६ ।
अभियुक्तोपदेश	३ ।	नैरुक्त	४ ।
आख्यानसमय	१५ ।	नैरुक्तपक्ष	८०, ८१, ८४ ।
आचार्यवचन	६० ।	नैरुक्तसमय	१, ३ ।
आप्तवचन	१७, २३ ।	नैरुक्ताचार्य	८० ।
आयुर्वेदविद	४७ ।	नैरुक्तानां सिद्धांत	८१ ।
उपनिषत्	३, ३४ ।	नैरुक्तिकाचार्य	७ ।
एके	७२ ।	पदकार	७६ ।
ऐतिहासिक मतानुसार	८४ ।	पौराणिक	२६ ।
कम्बोजादिदेशजात	८५ ।	ब्रह्मवादिन	१३ ।
कालवित	५ ।	भाष्य (निरुक्त)	१४ ।
ज्योतिश्चक्रवित	६ ।	भाष्यकार (यास्क)	७ १७, १६, ३५, ४२ ७६ ।
दाशतयीषु	३० ३३ ।	भाष्यकारवचन	१७ २६ ४० ४४, ४५ ७६ ।
धर्मवचन	६१ ।	मन्वादि	४२ ।
निरुक्त	१, ७, ४६, ७८ ।	मीमांसक	६६ ।
गिम्न	७ ७८ ।	यास्क	३५ ।
नित्यपक्ष	६ ।	निज्ञानुशासनकार	२३ ।
निरुक्तभाष्यकार (यास्क)	३, ३५ ४६ ।		

* अत्र कानिचिदेव पदानि सविभक्तिकानि विभाषाभिप्रायदातनाय पठितानि ग्रन्थानि तु प्रातिपदिकमात्राणि ।

† अत्र निर्दिश्यमाना सख्या अस्य संस्करणस्य पृष्ठसंख्या नया ।

लोकवाद	१० ।	शास्त्रान्तर	३७
लौकिकाः	१६ ।	शास्त्रादौ	१
विवरण (निरुक्त)	३० ।	शास्त्रान्ते	२
बृहदानुशासन	१ ।	शौनकर्पिदर्शन	२
वैयाकरण	३ ।	समाम्नायेषु	६
व्याकरण	७, ७८ ।	सिद्धान्तलोकन्याय	१४, १५
व्यासवचन	२, १८ ।	स्मरण	३, ४, १८, २२, ३०
शाकपूणि	७७ ।		३२, ६६, ८७

द्वितीयं परिशिष्टम्

निरुक्तसमुच्चये व्याख्यातानां मन्त्राणां

वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम्

अग्निं प्रत्नेन	५२	इम मे वरुण	३७
अग्निमूर्द्धा	५३	इय वेदि पर	७८
अग्निवृत्राणि	५०	इह भव एव	८६
अग्निं व पूव्यम्	१७	ईशाना वार्याणाम्	४६
अग्नीषोमा	५७	उत न प्रिया	२५
अग्ने यदद्य	६६	उदुत्तम वरुण	१४
अदितिद्यौ	६	उदुत्य जातवेदसम्	३५
अद्यामुरीय	८५	उद्यन्नद्य	१६
अप्सु मे सोम	४७	उद्य तमस	३४
अभि त्वा देव	१६	उप त्वाग्ने दिवेदिवे	२२
अभि त्वा शूर	२४	उपावरोह	२३
अय ते योनि	२३	ऋध्याम स्तोमम्	१३
अया ते अग्ने	११	एता अश्वा आ	८८
अव ते हेळः	१३	एना वो अग्निम्	११
अह भुव वसुन	७६	एन्द्र सानसिम्	६०
आप पृणीत	४७	एहापु ब्रवाणि	७३
आपा अद्यान्व०	४८	ओ चित् सखापम्	८३
आपो हि प्ठा	४३	वस्य नूनम्	८८
आ प्र द्रव	१०	कितवासो यद्	४२
आ सत्येन (कृष्णेन 'ऋ०')	३३	कि ते कृण्वन्ति	६५
इदमाप प्र वहत	४८, ७६	किमयमिदम्	८८
इन्द्र क्रतु न	७६	गोमिविप्र	५६
इन्द्राग्नी अवसा	५८	गौरीमिमाय	७४

चित्र देवानाम्	३५	ममाग्ने वचं	१२
जुपाण सोम	५३	महाँ इन्द्रो य	६३
जुपाणो अग्नि	५२	माता च ते	८६
तच्चक्षुर्देवहितम्	३६, ७५	मित्रस्य चर्पणी०	२८
तत्त्वा यामि	३८	मित्रो जनान्	३०
तद्विष्णो परमम्	६	मृगो न भीम	६२
तव प्रयाजा	८३	मौघमनम्	७४
तयेमे लोका	५६	यच्चिद्धि ते	४०
तस्मा अरेङ्गमाम	४५	यत् किञ्चेदम्	४१
त्व सोमासि	५१	यत्ते यमम्	८२
दैव्याश्शमितार	७२	यदस्य कर्मण	६
नकिरिन्द्र	७३	यदि क्षितायु	६१
न त्वावां अन्य	२५	यदिन्द्राहम्	८०
न मृत्युरासीत्	८७	युवमेतानि	५७
नमो महदम्य	२०	यो व शिवतम	४४
नवोनवो भवति	५	विततो किरणौ	६०
पिप्रीहि देवान्	६५	वि न इन्द्र मृध.	६२
पृच्छामि त्वा	७७	विश्वे देवा शृणतु	१६
प्रजापते न त्वत्	५५	शतमिन्नु शरद	८
प्रति, चक्ष्व	८६	शत्रो देवी	४५
प्रयाजान् मे	८२	सजोषा इन्द्र	२६
प्र स मित्र	३२	मुदेवो अद्य	८०
प्र ससाहिपे	६१	सुमङ्गलीरियम्	२७
वभ्रुरेक	७५	सूर्यो नो दिवस्पातु	२१
ग्रहा जज्ञानम्	२	सेदग्ने अस्तु	१५
भुवस्त्वमिन्द्र	६४	सोम राजानम्	८४
भुवो यज्ञस्य	५४	सोम गोमिष्टवा	५३
भोजायाश्चम्	८५	स्योना पृथिवि	१८

रामलाल कपूर ट्रस्ट द्वारा

प्रकाशित वा प्रसारित प्रामाणिक ग्रन्थ

वेद विषयक ग्रन्थ

१. ऋग्वेदभाष्य—(संस्कृत हिन्दी वा ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका सहित)—प्रतिभाग सहस्राधिक टिप्पणियाँ, १०-११ प्रकार के परिशिष्ट व सूचियाँ, प्रथम भाग ३५-००, द्वितीय भाग ३०-००, तृतीय भाग ३५-०० ।

२. यजुर्वेदभाष्य-विवरण—ऋषि दयानन्दकृत भाष्य पर ५० ब्रह्मदत्त जिज्ञासु कृत विवरण । प्रथम भाग अप्राप्य है । द्वितीय भाग
मूल्य २५-००

३. तैत्तिरीय-संहिता—मूलमात्र, मन्त्र-सूची-सहित । ४०-००

४. अथर्ववेदभाष्य—श्री पं० विश्वनाथ जी वेदोपाध्यायकृत । १४-१७ काण्ड २४-००, १८-१९ वा काण्ड २०-००, वीसवा काण्ड २०-००, ११-१३ काण्ड छप रहे हैं ।

५. माध्यन्दिन—(यजुर्वेद) पदपाठ—शुद्ध संस्करण ।

मूल्य २५-००

६. गोपय ब्राह्मण (मूल)—सम्पादक श्री डा० विजयपाल जी विद्यावारिधि । अब तक प्रकाशित सभी संस्करणों से अधिक शुद्ध और सुन्दर संस्करण ।

मूल्य ४०-००

७. वैदिक-सिद्धान्त-मीमांसा—युधिष्ठिर मीमांसक लिखित वेद-विषयक १७ विशिष्ट निबन्धों का अपूर्व संग्रह । विशिष्ट संस्करण

मूल्य ३०-००

८. ऋग्वेदानुक्रमणी—वेङ्कट माधवकृत । इस ग्रन्थ में स्वर छन्द आदि आठ वैदिक विषयों पर गम्भीर विचार किया है । व्याख्या-कार—श्री डा० विजयपाल जी विद्यावारिधि । उत्तम-संस्करण, ३०-००, साधारण २०-००

९. ऋग्वेद की ऋक्संस्था—युधिष्ठिर मीमांसक २-००

१०. वैदिक-छन्दोमीमांसा—युधिष्ठिर मीमांसक । नया संस्करण

१५-००

११. यजुर्वेद का स्वाध्याय तथा-पशुयज्ञ-समीक्षा—लेखक प० विश्वनाथ वेदोपाध्याय । वदिया जिल्द २०-००, साधारण १६-०० ।

१२. वैदिक-षोडश-धारा—लेखक श्री देवेन्द्रकुमारजी कपूर । चुने हुए ५० मन्त्रों की प्रतिमन्त्र पदार्थ पूर्वक विस्तृत व्याख्या तथा अन्त में भावपूर्ण गीतों से युक्त । उत्तम संस्करण १५-००, साधारण १०-०० ।

कर्मकाण्ड-विषयक ग्रन्थ

१३. बौधायन-श्रौत-सूत्रम् (दशपूर्णमास प्रकरण)—भवस्वामी तथा सायण कृत भाष्य सहित (संस्कृत) ४०-००

१४. दशपूर्णमास-पद्धति—प० भीमसेन भाषार्य सहित । २५-००

१५. कात्यायनगृह्यसूत्र—मूलभाष्य १५-००

१६. संस्कार-विधि—शताब्दी संस्करण, ४६० पृष्ठ, सहस्राधिक टिप्पणियाँ, १२ परिशिष्ट । मूल्य लागतमात्र १२-००, राज-संस्करण १५-०० । सस्ता संस्करण मूल्य ५-२५, अच्छा कागज सजिल्द ७-५० ।

१७. वैदिक-नित्यकर्म-विधि—सन्ध्यादि पात्रों महायज्ञ तथा बृहद् हवन मन्त्रों के पदार्थ तथा भावार्थ व्याख्या सहित । यु० मी० ३-००, सजिल्द ४-००

शिक्षा-निरुक्त-व्याकरण-विषयक ग्रन्थ

१८. वर्णोच्चारण-शिक्षा—ऋषि दयानन्द कृत हिन्दी व्याख्या सहित । ०-६०

१९. शिक्षासूत्राणि—ग्रापिशल-पाणिनीय-चान्द्र शिक्षा-सूत्र २-५०

२०. निरुक्त-श्लोकवार्तिकम्—केरलदेशीय नीलकण्ठ गार्ग्यविरचित एक मात्र मलयालम लिपि में ताडपत्र पर लिखित प्रति के आधार पर मुद्रित । आरम्भ में उपोद्घात रूप में निरुक्त-शास्त्र-विषयक संक्षिप्त ऐतिहास्य दिया गया है (संस्कृत) । सम्पादक—डा० विजयपाल विद्यावारिधि । उत्तम कागज, शुद्ध छपाई तथा सुन्दर जिल्द सहित । १००-००

२१. निरुक्त-समुच्चय—ग्राचार्य वररुचि विरचित (संस्कृत) । स०—युधिष्ठिर मीमांसक । १५-००

२२. अष्टाध्यायी—(मूल) शुद्ध-संस्करण । ३-००

२३. धातुपाठ—धात्वादिसूची सहित, शुद्ध संस्करण । ३-००

२४. अष्टाध्यायीशुक्लयजुः प्रातिशाख्ययोर्मतविमर्शः (संस्कृत)—डा० विजयपाल विद्यावारिधि । ५०-००

२५. वामनीय लिङ्गानुशासनम्—स्वापन्न-व्याख्यासहितम् । ८-००

२६. अष्टाध्यायी-भाष्य—(संस्कृत तथा हिन्दी) श्री पं० ब्रह्मदत्त जिज्ञासु कृत । प्रथम भाग २४-००, द्वितीय भाग २०-००, तृतीय भाग २०-०० ।

२७. संस्कृत पठन-पाठन की अनुभूत सरलतम विधि—लेखक—श्री पं० ब्रह्मदत्त जिज्ञासु । प्रथम भाग १०-००; द्वितीय भाग १०-०० ।

२८. The Tested Easiest Method of Learning and Teaching Sanskrit (First Book)—यह पुस्तक श्री पं० ब्रह्मदत्त जी जिज्ञासु कृत 'बिना रटे संस्कृत पठन-पाठन की अनुभूत सरलतम विधि' भाग १ का अंग्रेजी अनुवाद है । अंग्रेजी भाषा के माध्यम से पाणिनीय व्याकरण में प्रवेश करने वालों के लिये यह आधिकारिक पुस्तक है । कागज और छपाई सुन्दर, सजिल्द ।
मूल्य २५-००

२९. महाभाष्य-हिन्दी व्याख्या, यु० मी० । प्रथम भाग ५०-००, द्वितीय भाग २५-००, तृतीय भाग २५-००

३०. उणादिकोष—अ० द० स० कृत व्याख्या, तथा प० यु० मी० कृत टिप्पणियाँ, एव ११ सूचियों सहित । अजिल्द १०-००, सजिल्द १२-००

३१. वैवम् पुण्यकारवात्तिकोपेतम्—लीलाशुकमुनि कृत । १०-००

३२. भागवतसकलनम्—अष्टाध्यायी की प्राचीन वृत्ति । ६-००

३३. काशकृत्स्न-धातु-व्याख्यानम्—संस्कृत रूपांतर । यु० मी० १५-००

३४. संस्कृत-धातुकोश—पाणिनीय धातुओं का हिन्दी में अर्थ निर्देश । स० युधिष्ठिर मीमांसक । १०-००

अध्यात्म-विवेक ग्रन्थ

३५. आर्याभिविनय (हिन्दी)—स्वामी दयानन्द । गुटका सजिल्द
मूल्य ४-००

३६. Aryabhivinaya—English translation and notes (स्वामी भूमानन्द) दोरङ्गी छपाई । अजिल्द ४-००, सजिल्द ६-००

३७. विष्णुसहस्रनाम-स्तोत्रम् (सत्यभाष्य सहितम्)—प० सत्य-देव वासिष्ठ कृत आध्यात्मिक वैदिक भाष्य (४ भाग) । प्रति भाग १५-००

नीतिशास्त्र इतिहास-विषयक ग्रन्थ

३६. शुरुनीतिसार—व्याख्याकार श्री स्वा० जगदीशानन्द जी सरस्वती । विस्तृत विषय सूची तथा श्लोक-सूची सहित । उत्तम कागज, सुन्दर छपाई तथा जिल्द सहित । मूल्य ४५-००

४० सत्याग्रह-नीति-काव्य—आ० स० सत्याग्रह १९३६ ई० में हैदराबाद जेल में ५० सत्यदेव वासिष्ठ द्वारा विरचित । हिन्दी व्याख्या सहित । ५-००

४१ सस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—युधिष्ठिर मीमांसक कृत । अप्राप्य । नया संस्करण छप रहा है ।

४२ सस्कृत व्याकरण गणपाठ की परम्परा और आचार्य पाणिनि—लेखक—डा० कपिलदेव शास्त्री एम० ए० । सजिल्द १५-००

४३ ऋषि दयानन्द के पत्र और विज्ञापन—इस बार इस में ऋषि दयानन्द के अनेक नये उपलब्ध पत्र और विज्ञापन संगृहीत किये गए हैं । इस बार यह संग्रह चार भागों में छप रहा है । प्रथम दो भागों में ऋ० द० के पत्र और विज्ञापन आदि संगृहीत हैं । तीसरे और चौथे भाग में विविध व्यक्तियों द्वारा ऋ० द० को भेजे गये पत्रों का संग्रह है । प्रथम भाग—३५-००, दूसरा भाग ३५-००, तीसरा भाग ३५-००, चौथा भाग छप रहा है ।

४४ विरजानन्द-चरित—लेखक=प० भीमसेन शास्त्री एम० ए० । नया परिवर्धित और शुद्ध संस्करण । मूल्य ३-००

४५ ऋषि दयानन्द और आर्यसमाज की संस्कृत-साहित्य की देन—लेखक—डा० भवानीलाल भारतीय एम० ए० । सजिल्द १५-००

दर्शन-आयुर्वेद-विषयक ग्रन्थ

४६ भीमासा-शास्त्र-भाष्य—आर्यमतविमर्शिनी हिन्दी व्याख्या । व्याख्याकार—युधिष्ठिर मीमांसक । प्रथम भाग—मूल्य ४०-००; द्वितीय भाग ३०-००, तृतीय भाग ५०-००, चौथा भाग यन्त्रमय ।

४७ नाडी-सत्यदर्शनम्—श्री ५० मत्यदेव जी वासिष्ठ । ३०-००

रामलाल जूपुर ट्रस्ट

बैहर्निगट्ट, जिना—मोनीपन (हरियाणा) १३१०२१